

2023

6

2-ci qısım

QIRIMTATAR TİLİ VE EDEBİYATI

Mayre Mamutova
Abibulla Seit-Celil

2-ci qısım

Mayre Mamutova
Abibulla Seit-Celil

Майре Мамутова
Абібулла Сеїт-Джеліль

6

QIRIMTATAR TİLİ VE EDEBİYATI

Кримськотатарська мова та література

НОВА
УКРАЇНСЬКА
ШКОЛА

Майре Мамутова, Абібулла Сеїт-Джеліль

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА МОВА ТА ЛІТЕРАТУРА

підручник інтегрованого курсу для 6 класу
закладів загальної середньої освіти
(у 2-х частинах)

Частина 2

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Mayre Mamutova, Abibulla Seit-Celil

QIRIMTATAR TİLİ VE EDEBİYATI

orta umumtasıl müessiseleriniñ 6-cı sınıf içün
bütünleştirilgen kursu dersligi (2 qısımda)

2-ci qısım

Чернівці
МПП «Букрек»
2023

УДК 811.512.19(075.3)
М 22

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 08.03.2023 р. №254)*

Зареєстровано в Каталозі надання грифів навчальній літературі та
навчальним програмам за № 3.0085-2023

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

*Підручник розроблено відповідно
до Модельної навчальної програми
«Інтегрований курс кримськотатарської мови та літератури.
5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти
(авт. Мамутова М.Р., Сеїт-Джеліль А.Ш.)*

Мамутова М., Сеїт-Джеліль А.

М 22 Кримськотатарська мова та література: підручник
інтегрованого курсу для 6 класу закладів загальної
середньої освіти (у 2-х частинах). Частина 2. Чернівці:
МПП «Букрек», 2023. 152 с.: іл.

ISBN 978-966-997-167-8

ISBN 978-966-997-169-2 (Частина 2)

УДК 811.512.19(075.3)

Mamutova M., Seit-Celil A.

М 22 Qırımtatar tili ve edebiyatı: orta umumtasıl müessiseler-
iniñ 6-cı sınıf içün bütüñleştirilgen kursu dersligi (2 qısım-
da). 2-ci qısım. Çernivtsi: Bukrek neşriyat evi, 2023. 152 s.:
resimli.

ISBN 978-966-997-167-8

ISBN 978-966-997-169-2 (Частина 2)

УДК 811.512.19(075.3)

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Слова Павла Чубинського

Музика Михайла Вербицького

Ще не вмерла України і слава, і воля.
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

17-nci afta

Antik edebiyat. Ezopnıñ qıssaları

Qıssa — şiir ya da ikâye şeklinde qısqa ve eglenceli, aynı vaqıtta ögüt berici (*повчальный*) bir eserdir. Qıssanıñ baş qaramanı, adette, insanlar, ayvanlar ve türlü eşyalar ola. Qıssada adamlarnıñ qusur ve bozuqlıqları (*недоліки*) mısılğa alına.

Bu janr Qadimiy Yunanıstanda peyda olğan. Olarnı istidatlı ve ikmetli qıssacı Ezop uydurğan. Onıñ qıssaları qısqa, amma teren manalıdır. Aynecilik ve yaltaqlıq (*лестивість*) Tilki obrazında, qabalıq (*зрубисть*) Qaşqır obrazında, işseverlik ve tirneklilik Qırmısqa obrazında kinaye etip (*аллегорично*) kösterile.

Qaşqırlar ve qoylar

Qaşqırlar qoylarğa ücüm etmege istegenler, amma yapamağanlar. Çünki qoylarnı çoban köpekleri qaravullay eken. Qaşqırlar özlerini aynecilikke urğanlar, qoylarğa elçi yollap, köpeklerini olarğa satmağa teklif etkenler.

‘Köpeklerge ola aramızda duşmanlıq bar. Eger köpeklerini bizge satsañız, bizim aramızda tıñlıq-muabetlik olur’, — degenler.

Qoylar bundan ne olıp çıqaçağını iç de tüşünmegenler ve köpeklerini satqanlar. Böyleliknen, qaşqırlar küçlü olıp, qorçalavsız qalğan sürüni tır-mır etkenler.

Devletler de öyle. Halq yetekçilerini iç qarşılıqsız teslim eteler ve özleri de, bunıñ aslına barmayıp, duşmanlarınıñ ğanimeti olalar.

LUĞAT:

aynecilik — хитрість

elçi — посол

ğanimet — здобич

qorçalavsız qalmaq —

залишитися без захисту

satmaq — тут: видати,

зрадити

tınçlıq-muabetlik — мир,

злагода

tır-mır etmək — розшматувати

Kiyik eşek

Kiyik eşek küneşte qızınğan ev eşegini rastketirgen, yanına bargan ve yemi çoq, tış qıyafeti yahşı olğanına suqlanğan. Soñ ev eşegi ağır yükni taşığanını, adam da peşine tüşip, onı tayaqnen urğanını körgen de: ‘Yoq, yaşayışına suqlanmaq sıra kelmey eken: bol-sal aşığanıñnı sen ağır iş ve aşalavnen qazana ekensiñ’.

Böyleliknen, havf ve oğursızlıq neticesinde qazanılğan kârğa suqlanmaq olmaz.

LUĞAT:

bol-sal aşığanıñnı — суге

життя

oğursızlıq — нещастя

peşine tüşmek — йти слідом

за ним (нею)

suqlanmaq sıra kelmey — не

позаздриш

tış qıyafeti — зовнішній вигляд

Tavşanlar ve baqalar

Tavşanlar pek qorqaq olğanlarını aňlağanlar ve, episi toplanıp, suvğa batacaq olğanlar. Bir tıynaq üstünden asılıp qalğan qaya kenarına kelgenler. Tıynaq yalısında oturğan baqalar ise olarnıñ tapırdısını eşitip, suvniñ eñ teren yerine dalğanlar. Bunu bir tavşan körgen de, başqalarına aytqan: 'Aydıñız, özümüzni suvda boğmayıq. Baqıñız, bizden de qorqaq ayvanlar bar eken'.

Adamlar da öyle. Başqalarınıñ müsibetlerine baqarken, öz meşaqatları olarğa az körüne ve biraz yüreklenmek içün siltem ola.

LUĞAT:

dalmaq — пірнати
meşaqat — незгоди
müsibet — нещастя
qaya kenarı — край скелі
siltem ola — тут: стає підбаворенням

suvğa batmaq — втопитися
tapırdı — тупім
tıynaq — ставок
yüreklenmek — посміливішати

Yıldızsayar

Bir yıldızsayar özüne, er aqşam evden çıqıp, yıldızlarğa baqmaq adet etken. İşte, bir kün şeer civarında yürüp ve kök aqqında tüşüncege dalıp, apansızdan quyuğa tüşip ketken. Yayğara qoparğanını bir adam eşitken de, quyu yanına bargan.

Meseleniň aslını aňlağan soň, aytqan: ‘Ay, seni! Kökte neler ol-yatqanını körmek isteysiň, yerde neler olğanından ise haberiň yoq!’

Bu qıssanı bazı adamlarğa baqqanda da hatırlaysıň. Olar çeşit mücizeler ile maqtanalar, özleri ise adiy bir adam yapqanını yapamayar.

LUĞAT:

adet etmek — ставати

звичкою

meseleniň aslı — справжня

причина чогось

mücize — чудо, диво

şeer civarında — на околицях

міста

yauğara qoparmaq —

здіймати крик, шум

yıldızsayar — зірочит

Köpek ve qaşqır

Köpek qulübe ögünde yuqlay eken. Qaşqır onı körgen, tutqan ve aşamağa istegen. Köpek bu sefer onı yibermelerini rica etken. ‘Şimdi men arıq ve çantırım, — degen o. — Lâkin saiplerimde toy olacaq. Eger sen meni şimdi yiberseň, meni semirgenimden soň, aşarsıň’. Qaşqır oňa inanıp, yibergen. Ancaq bir qaç künden qaytsa, köpek ev töpesinde yuqlağanını körgen. Çağırmağa başlağan, olar kelişkenleri aqqında hatırlatqan. Lâkin köpek: ‘Aydı, canım, eger meni bir daa yerde yuqlağanımnı körseň, toyğace bekleme!’, — degen.

Böylece, aqıllı insanlar da, telükeden bir kere qaçsalar, ondan bütün ömür saqınalar.

LUĞAT:

çantır — худющий

kelişmek — домовлятися

qulübe — хатина

saip — хазяїн

saqınmaq — остерігатися

semirmek — поправлятися

telüke = havf — небезпека

Bike ve hizmetçi

Bir tutumlu tul qadınının hizmetçileri bar eken. Em er gece, horaz qıçırğaninen, olarnı iş başlamalarını israr ete eken. Toqtamay çalışıp, taqattan kesilgen hizmetçiler evdeki horaznı boğıp taşlamağa kelişkenler. Olar bütün belânı o ketire, dep bellegenler. Çünkü o bikenı gecelernen uyan-ta. Ancaq olar bunı yapqan soñ, alları daa beter olğan: bike gece vaqıtnı bilmeyip, hizmetçilerini horazlar qıçırğanda degil de, daa da erte turğuzmağa başlağan.

Böyleliknen, çoqusı adamlar aynecilik yapaıym dep, özleriniñ başına daa beter belâ tapalar.

LUĞAT:

başına belâ tapmaq —

накликати на себе біду

bike — господарка

daa beter — ще гірше

hizmetçi — слуга, працівник

israr etmek — наполягати

taqattan kesilmek —

знесилитися

tul qadın — удова

tutumlu — бережливий

Qaplıbaqa ve qartal

Qaplıbaqa kökte qartalnı körgen ve o da uçmağa istegen. Qartalnıñ yanına bargan da, qaç para istese de, onı uçmağa ög-

retmesini yalvarğan. Qartal bu çul tutmağan aqılsızlıq olğanını aytsa da, qaplıbaqa oña yalvara bergen. Qartal, ne ise razı olıp, qaplıbaqanı kökke kötergen. Tap töpelerge uçıp barğan soñ, onı qayalar üstüne atqan. Qaplıbaqa yerge tüşip, parça-kesek olğan, can bergen.

İşte, çoq adamlar birevlerden yarışlaşp, ikmetli mesleatlarğa qulaq asmaylar ve özleriniñ başına yeteler.

LUĞAT:

can bermek — *вмерти*
 çul tutmağan aqılsızlıq —
неймовірна дурість
 ikmetli mesleatlar — *мудрі*
поради

özleriniñ başına yeteler — *зі*
своїї вини потрапляють у
біду
 parça-kesek — *дрібні*
шматочки
 yalvarmaq — *упрошувати*

Qırmısqa ve qoñuz

Yaz künü qırmısqa tarlada yürüp, qışlıq yedek yapmaq peşinde boğday ve arpa zahireleri cıyğan. Bunı qoñuz körgen ve, episi ayvanlar böyle vaqıtta işten raatlanğanda, bir şey yapmağanda, qırmısqa çalışqanı içün onı acığan. Qırmısqa indemegen, amma qış kelgen soñ kübreni yağmurlar yuvıp ketken, qoñuz ise aç qalğan ve qırmısqağa yem qıdırıp kelgen. Qırmısqa oña: 'Ay seni, qoñuz, eger sen, o zaman işlegenim

içün meni tazirlemek yerine, çalışqan olsañ, şimdi yemsiz oturamaz ediñ', — degen.

Böyleliknen, adamlar da barlıqlı zamanda keleşegini tüşünmeyler, vaziyet deñişken soñ ise ağır yaşayıştan çekişeler.

V. Seydametovanıñ tercimesi

LUĞAT:

acımaq — співчувати

arpa — ячмінь

barlıqlı zaman — життя в достатку

boğday — пшениця

indememek — промовчати

kübre — пережніў

qışlıq yedek — запаси на зиму

tazirlemek — сварити

yem — корм

zahire — зерно

Umumleştirici sualler:

1. Ezopnıñ angi qıssasını eñ çoq begendiñiz?
2. Öz qıssalarında Ezop angi insan qusurlarından küldi?
3. Ne içün Ezop bizge ve zamanımızğa yaqın?
4. **Ev vazifesi:** begengen qıssanı ikâye etiñiz.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Ezop — antik Elladada, milâttan evel 6-ncı asırda yaşağan meşur şair-qıssacıdır. O ne vaqıt doğğanı belli degil. Küçük Asiyada yerleşken Frigiya vilâyeti onıñ Vatanı sayıla. Ezop Samos adasında yaşağan İadmonnıñ qulu olğan. Eski resimlerde Ezop adette alçaq boylu ve qambır qart adam olaraq tasvirlengen. Aytqanlarına köre, o ğayet çirkin eken. Lâkin onıñ pek zengin içki dünyası olğan.

Qadimiy Yunanistanda ellinlerniñ episi Ezop kim olğanını bile edi. Ezopnıñ icadı ise antik tasıl programmasına kirgen. Onıñ yazğan qıssalarınıñ esas qaramanları ayvanlar edi. Bazıda qıssalarınıñ personajları — adamlar ve Olimp tañrıları olğan. Ezop öyle bir dünyanı yaratqan ki, anda er kes öz qusurlarını körgen.

Ezopnıñ qıssaları qısqa, icviy ve ikmetlidir. Olarda müellif insanlarğa has olğan nuqsanlarını, cümleden, saranlıqnı, hainlikni, toymazlıqnı, menmenlik ve pahıllıqnı mısılğa alıp, olarnıñ

üstünden küle edi. Ezop minnetdarlıq — qalp alicenaplığının alâmeti olğanını, er bir insan öz işinen oğraşmaq kerekligini, er bir işniñ öz vaqtı-saati olğanını aytıp añlata edi.

LUĞAT:

hainlik — *зрада*

icviy — *сатиричний*

ikmetli — *мудрий*

menmenlik — *пихатість, чванливість*

minnetdarlıq — qalp alicenaplığının alâmeti — *вдячність*

— *ознака благородства души*

nuqsan — *недолік, вада*

Olimp tañrıları — *боги Олімпу*

pahıllıq — *заздрість*

Qadimiy Yunanistan — *Давня Греція*

qambır — *горбатий*

qul — *раб, невільник*

qusur — *вада, недолік*

şair-qıssacı — *поет-байкар*

toymazlıq — *ненажерливість*

zengin içki dünya — *багатий внутрішній світ*

Bu meraqlı!

Rivayetlerge köre, Ezop bir zamanda özüni felsefeci olaraq köstergen cail Ksanfnıñ qulu olğan. Ksanf Ezoptan ikmetli bir laf eşitkende, onıñ sözlerini aman öz adından aytıp, eş-dostları ögünde öz 'aqıldaneliginen' (*мудрістю*) maqtanğan.

Bir kün şu maqtançaq tuzaqqa tüşken: o öz subetdeşlerine deñizni içip bitirecegini aytqan. Söz bergen soñ onıñnen qavil etkenler (*тримати напі*): eger sabasına Ksanf deñizni içip bitirmese, adsız qalacaq. Maqtançaq nege oğrağanını bilmey, aman Ezopnı çağıırıp, oña:

— Meni qurtar! Qurtarıp olsañ, ne isteseñ, beririm! — dep yalvarğan.

Men saña dostlarıña ayılacaq cevapnı aytırım, — dep razı olğan Ezop. — Lâkin meni endiden soñ qulluqtan azat eteceksiñ (*звільнити від рабства*).

Ksanf bu şartqa razı olmağa mecbur olğan. Saba o deñizniñ ya-lısına kelip, maqtançaq üstünden külmege azırlanıp turğan bir top adamnı körgen. Ksanf olarğa baqıp:

— Men deñizni içirim. Lâkin maña çanaq kerek. Çanaqnıñ içine deñizni töküñiz, ondan soñ men boşboğaz (*базікало*) olmağanımnı sizge isbatlarım, — dep aytqan.

Er kes: 'Aqiqaten de, Ksanf aqıllı eken!' — dep şaşqan.

Bu arada ise aqiqiy felsefeci ve ikmet saibi (*мудрець*) bol nefes alıp, yolda kete edi. O, endiden soñ serbest adam olğan.

Fiil meyilleriniñ nutuqtaki qullanuv hususiyetleri

İkâye (ya da **izaiy**) meyliniñ mahsus yalğamaları yoq, amma o, fiilniñ er bir zamanına mevcuttur, *meselâ*: saçam, saçılğan, sa-çacaq edi ve il. Qalğan meyillerniñ zamanı olmaz. Demek, fiilniñ ya zamanı, ya da meyli olur.

Emir meylindeki fiiller ayrı, oña has intonatsiyanen ayılır. Evel qayd etilgeni kibi, olar yalınız emir manasında qullanılır. Şuniñ içün çoqusı allarda ağzaviy nutuqta rica manasını şart meyli vastasinen bildireler: *Qapunı yapsañız! Kitapnı alıp berseñiz! Sabır etseñiz şunı! Bu aqta tafsilâtlıca aytıp berseñiz*. Em böyle şekillerde sayğı manası sezile.

Yazma (hususan resmiy) nutuqta ise böyle allarda emir meyli qullanılır: *Metinni oquñız. Diñleñiz. Köçürip alıñız*.

Bundan ğayrı, laqırdı etüvde, dialoglar tizüvde emir meyli qullanılğanı vaqıt oña ait zamirler cümlede tüşürilir (qullanıl-masa da olur): *Yapayım? Alıp bereyim sizge? Ayt baqayım*. Bu, üslup ceetinden doğrudır, çünki emir meyli şahıs ve sayınıñ er birinde taqdim olunır.

Emir meylinen beraber **-mı/-mi** ve **-çı/-çi** derecelikleri qullanılıp, onıñ manası biraz sakinleşe, zayıflaşa: *Kireyimmi? Yapıp baqayıqçı?* Laqırdıda şu derecelikler tüşüp qala bile.

Emir meyliniñ menfiy şekilleri yapılğanda, urğu evelki ecada qalır. (Emir meylindeki urğu aqqında keçken afta ayılğan edi). *Meselâ*: ke'tir — keti'rme, ketire'yikmi — keti'rmeyikmi.

İstek meyli ekseriyette keçken zaman fiili kibi qullanıla. Mana ceetinden o, şart meylindeki fiillerine yaqın olur. Demek, istek meyli belli bir şartta istek, niyet kibi manasını bildire. Şuniñ içün şart meyliniñ *-saydı/-seydi* yalğamaları oña yaqındır, *teñeş-tiriñiz*: yapqaydı — yapsaydı, keçkeydi — keçseydi. Olar yalınız imkânı bar ya da olmağanına köre ayırılır.

Şart meylindeki fiiller **kerek** sözünen qullanılğanda, şube-likni ya da eminsizlikni bildirir, *meselâ*: 'Bu adamnı tanımaydıñız-mı? — Körgen adamlarımdan olsa kerek'. Anam işten saat beşte kelse kerek.

Kerek meylindeki fiiller manaca **kerek** sözünə yaqın olğanını keçken afta ayılğan edi. Mında biz daa şu eki şekil şahısça ve sayıca deñişkenini de hatırlatmalıımız: *barmalıñ — barmaq kereksiñ, kelmelimiz — kelmek kerekimiz*. Em *kerek* sözü isim kibi degil, fiil olaraq qullanılğanını unutmayıq, *teñeştiriniz*: keregimni alayım, keregi yoq (*isim*) — kere kim, kere kler (*fiil*).

1-iş. Oquñız. Fiilleri şart meylinde olğan cümlelerni yazıp alıñız. Qalğan fiillerniñ meylini aytıñız.

1. Sual berdim men Küneşke, Kelse edi ilham özü, Başlar edim bu küreşke. 2. Ömür bitse, ölüm kelse, Ruhum yaşaycaq, Avelenip o, quş kibi Dağlar aşacaq (G. Dermenci). 3. Quvan, kül, yanağın güllerday açsın, Qarılğaç qanatlı qaşların uçsun, Menim ür qalbime sevgiler saçsın, Anañnıñ ruhu ve maña qunaçsın, Ne qadar cılı bu — Vatanım benim! (O. Amit) 4. Endi balam sağ-esen Evge qayıp kelgeydi dep, Ayşe tike közlerin Uzaq qaya-dağlarğa, Tınmay-talmay yalvara, Qol köterip, Tañrığa. (A. Veliulla) 5. Er kün saba turğanımnı, bareme yuvaş bir adam kelgeydi, ne qadar yahşı olur edi, dep dua ete edim. (İ. Paşı) 6. Ne yapmalı, cemaat? — dedi. — Evge alıp ketip musafir eteyik, — dedi bir qart. — Onıñ qarnını aşqa toydurmaq kerek, — dedi ikinci qart. — Urbasını avuştırıp, saç-saqalını tıraş etmek kerek, savaptır, — dedi diger qart. — Alla musafirine meramet eylemek kerekimiz. (Çerkez-Ali) 7. Belli olğanı kibi, insan künde qararnen 1,5 litr suv içmeli. (B. Abla)

2-iş. Oquñız. 'Kerek' sözünin manasını tayin etiñiz.

1. Maqsat da şu olsa kerek. (İ. Abduraman) 2. Aramızdan eñ atik soyu olsa kerek ki, cebinden bir avuç canerik çıkarıp oña uzattı. (Çerkez-Ali) 3. Özü öyle yaş degil. Qırqlarda olsa kerek. (Ü. Edemova) 4. Qapunıñ sağ tarafında, qart öz elinen yapsa kerek, dört közlü şkafta tura. (Ü. Edemova). 5. Kel-kelelim, oturğan evimizniñ kirası ağırlıq etse kerek. (G. Dermenci) 6. Qardaşınıñ canını nafile ağırtqanı içün, peşman etse kerek, çırayı birden deñiştirdi, közleri mahzun baqtılar. (Ü. Edemova) 7. Böyle teñeştirüv oşuna ketse kerek ki, külümsiredi ve: 'Ömür mürek-

kep, amma pek merəqlı, — dep tüşündi. — Asırlar devamında dünyada nice-nice adiseler, deñişüvler oldı!’ (Ali Yusuf).

3-iş. Yazınız. Qayd olunğan sözlerniñ çeşitini belgileñiz.

1. Nariman berilgen vazifelerni **keregi** kibi eda etse de, ayaqqap tikmeknen bağı işni beğenmey edi. (İ. Abduraman)
 2. Nasıl laf olsa da, men eşitmek, bilmek **kerekim!** — Bilmesen yahşı olur edi. (İ. Abduraman)
 3. Episi **keregi** kibi olur. — İnşalla, inşalla... (İ. Abduraman)
 4. Mına bu fultuçıqını al da, balalarıñnı sıylarsıñ. — Ne **keregi** bar edi, amma endi berecek ol-sañ, ber. (A. Akiyeva)
 5. Tükândan süt-qatıq ketirmek **kereksiñ**. (İ. Abduraman)
 6. Amma yahşılıqını etseñ, onı unutmaq kerek-siñ. Akis alda bu işiñniñ sevabı da sayılmaz. (A. Akiyeva)
 7. Öz oğlum, daa doquzıncı sınıfta oquğan, burnını **keregi** kibi sürt-mege bilmegen bir... bala meni mısqıllap küle eken, buña lâqayd baqmaq kerekimmi?! (İ. Abduraman)
 8. Bizge de **keregi** o edi. (R. Fazıl)
 9. Ne ki, benim vaziyetimde bunu būs-bütün, oquyıcı-ğa bıraqmaq **zarur** edi. (C. Dağcı)

SARF

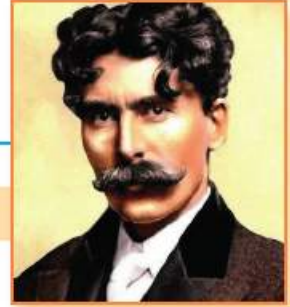
Fiil vazifesindeki **kerek** sözünden evel fiil ille *-maq/-mek* şeklinde olğanını sezgendirsiz? Bu sual laqırdıda *-mağa/-mege* şeklinde rastkelgeninden kelip çıqqan. Şunıñ içün hatırlamalı-mız ki, *kerek, mümkün, zarur, mecbur* kibi sözlerniñ ögündeki fiiller daima *maq-mek* yalğamalı olur, yani: *Kirmek mümkünmi? Bunı yapmak kerekimizmi? Qaidelerni talebeler bilmek zarurlar.*

İhtar. Yuqarıda qayd etkenimiz kibi, laqırdıda (ve edebiyat-ta da) bu qaide çoq üküm etmez. Şunıñ içün öz vazifelerinden **kerek** sözüne oşağan *istemek, mecbur* kibi sözlernen ‘Müellif oquyıcığa ne aytmaq istey?’ ve ‘Ve niyet, bu şiir ne maqsatta yazıldı, müellif oquyıcığa ne aytmağa **istey?**’, ‘Zenaatıñ boyunca iş tapqance seksen sekiz qapığa kirip çıqmağa **mecbur** olursıñ’ kibi qullanuvlarğa rastkelmek mümkün.

18-inci afta

Ernest Seton-Tompson

Cek — Cenkâver Tayçıq

Bir tavşannın maceraları

Qısqartılğan parça

Cenkâver Tayçıq şeerniñ deyerlik episi köpeklerini bile. Meselâ, balaban bir qoñur köpek qaç kereler onıñ peşinden çapqandır, amma Cenkâver Tayçıq er sefer qoranıñ teşigine soqulıp, böylece şu köpekten qurtula turğan. Bu ortalarda daa bir ufaçıq, amma pek çalt ve atik bir köpeçik bar. Qoradaki teşikten o da keçe bile, faqat Tayçıq ondan gür aqımlı, sarp kenarlı arıqtan atlap, qurtula. Küçük köpek er vaqıt Tayçıqı quvalar eken, şu arıqqa kelgende ondan atlap keçalmay. Eger o da bu arıq üstünden atlamağa cürat etse, canından ayırılacağını yahşı bile.

Şeerde başqa köpekler sürüsi de bar. Olarnıñ çoquısı osal tabiatlı olsa da, er alda tavşannen çapışmağa qadir degiller. Köyde de köpekler az degil, amma olardan tek birisi Cek içün kerçekten qorqunçlıdır. Uzun ayaqlı, zeer açuvlı qara tükli ev köpegi o qadar vızlı, o qadar ısrarlı ki, Cenkâver Tayçıq bir-eki kere onıñ pancasına ilişip, az qaldı can bermeye.

Amma, episi bir, Cekniñ eñ havflı duşmanı tazı köpegidir. Eger künlerniñ birinde oğurlı adise yüz bermegen olsa, Cenkâver Tayçıq tazınıñ yırtıcı tişlerinden ğayıp olacağı belli edi.

Adette, Cek otlamağa geceleri — ortalıqta duşmanlar azca ve gizlenmek qolayca olğan bir maalde çıqa. Şöyle qış geceleriniñ birinde Cek piçen sarpanı yanında biraz eglenip, tañ atqanını duymay qaldı. O, alanlıqı aralap, öz yuvasına taba aşıqqanda pahıl kibi şeer çetinde izlenip yürgen tazı köpekke rastkeldi. Ap-aq qarda em de tañ yarığında gizlenmekniñ çaresi olmadı.

Cekke tek yımşaq qar üstünde çapıp qurtulmaq qaldı. Amma belli ki, köpekler qar üstünde tavşanlardan yengilce çapalar.

Böylece, eki usta çapıcı quturğan kibi çapmağa başladı. Olar pamuqday yımşaq qarda bar küçlerinen çapıştılar. Olar kâ sağğa, kâ solğa taşlanıp çapışalar. Köpekniñ qarnı aç, bundan ğayrı avası suvuq, ayaqları astındaki qar mulâyim yımşaq. Şu sebepten tazı yahşı çapa. Tavşan ise daa yaqında toyıp aşğan, demek, ağırlaşqan edi. Lâkin buña baqmadan, o çapqanda ayaqları astında qar öyle toza ki, dersin, qar uçqunları oynap alğan kibi ola edi.

Ayvanların quvalaşuvı alanlıqta keçti. Cek etrafına köz taşlap, saqlanmağa bir de-bir tikenli çeger körmedi. Tazı ise oña qorağa yaqınlaşmağa imkân bermek fikrinde degil edi. Cekniñ qulaqları artıq tim-tik degil, bu al tavşannıñ taqatı ve ruhu endi bayağı eksilgeninden delâlet bere edi.

Birden tavşan qulaqları güya bayraçıklar kibi kene tim-tik oldılar. Cenkâver Tayçıq bütün küçünü toplaп çaptı, amma ögdeki tikenlerge yetip barmaq içün degil. Ayvançıq şarq tarafqa ketken alanlıqtan tezce keçmek içün çaptı. Tazı onıñ izinden taymadı. Tavşan elli adım çapıp keçken soñ, birden çetke avıp, ğadaplı taqipçisinden boşandı, soñ kene şarqqa taba çaptı. Böylece, toqtamay özünü o yan — bu yanğa taşlap, yolunu çıbaltmağa, yaqındaki fermanı közlep çapmağa tırıştı. Fermanıñ yüksek tahta qorası bar, qoranıñ ise tavuqlar kirip çıqqan teşiği bar. Faqat fer-

mada Cekniň ikinci has duşmanı — balaban qara köpek de bar. Tayçıq şu tahta qoraniň teşiginden lip etip keçti de, azbarnıň bir köşesinde saqlandı. Tazı teşikten keçip olamadı, aylanıp alçaq azbar qapı ögüne çıqtı. Qapını atlap keçerek, tamam tavuqlarınıň üstüne tüşti, tavuqlar da qiyamet qopqan kibi qıçırışıp, qaqıl-da-şa-qaqıl-daşa çeşit taraflarğa atıldılar. Şu arada fermadaki qoylar mañraşıp başladılar, olarnıň saqçısı sayılğan qara köpek raatsızlanıp, qoylarnıň yanına talpındı.

Şunda Cenkâver Tayçıq kene teşikten çıqıp qaçtı. Azbardan biri-birinen kötekleşken köpekleriniň iňilti ve afıruvları, adamlarnıň tazıyıqlı sesleri eşitildi. Qavğa nenen bitkenini Cek şay da bilmedi, em bilmege de istemedi. Tek bir şeyni bildi ki, o künden soň tazı artıq onı quvalamadı.

Ervin Bekirovniň tercimesi

LUĞAT:

Cenkâver tayçıq — *Бойовий коник*
 cürat etmek — *відважитися*
 çalt — *спритний*
 çeger = çalı — *кущ*
 çıbaltmaq — *лавірувати і ухилятися*
 delâlet bermek — *вказувати*
 gür aqımlı — *з бурхливою течією*
 ğadaplı taqırçı — *лютий переслідувач*
 iňilti — *стогін*
 ısrarlı — *наполегливий, завзятий*

macera — *пригода*
 oğurlı adise — *щасливий випадок*
 osal tabiatlı — *нестерпний*
 qadir degil — *не здатний*
 saqçı — *сторож*
 sarp kenarlı — *з крутими берегами*
 talpınmaq — *кинутися*
 taqat — *сила*
 tazı köpegi — *хорт (собака)*
 tazıyıqlı sesler — *людські окрики*
 vızlı — *швидкий*

Sual ve vazifeler:

1. Cek qoňur ve ufaq köpeklerden nasıl qurtula turğan? Köy köpekleriniň angisi Cek içün eň qorqunçlı eken? Tavşannıň eň havflı duşmanı nasıl köpek olğan? Tazı köpeginen baş qaraman qayda rastkeleler? Eki usta çapıcı çapqanları aqqında parçanı tapıp oquňız. Tavşannıň qulaqları bayraqlar kibi tim-

tik turğanları neni bildire? Cenkâver Tayçıq ğadaplı taqipçisinden nasıl etip boşandı? Cek fermağa yaqınlaşqaninen ne yaptı? Tazı köpegi qapını atlap fermağa keçken soñ, anda neler oldu? Tavşan fermadan nasıl etip qaçtı?

2. Aşağıdaki fikirlernen razısız mı?

a) Bir çoq ayvanlar ağır vaziyette çare tapıp, özünü qorçalay bileler. Bu ise olar da aqıllı ve ziyrek olğanlarını isbatlaydır.

b) Ayvanlarğa merhamet köstermek kerek, çünkü olarnıñ da serbest olmağa ve eñ degerli şeyge — bu dünyada yaşamağa aqları bar. Böyle ikâyeni yalınız tabiat alemini sevgen ve onı terenden ögrenen insan yaza bile edi.

c) Ayvanlar alemi pek meraqlı. Ayvanların qılıqlarını (звички) közeter ekenmiz, biz özümüz içün kiyik tabiatnıñ sırlarını açamız.

3. Müellif tavşannı türlü adlarnen adlandıra. Siz de baş qaramanğa bir de-bir lağap tüşünip tapıñız.

4. İkâyede rastkelgen ibarelerniñ manalarını izaatlañız: *'pahıl kibi', 'izinden taymadı', 'lip etip keçti'.*

5. 'Cek — Cenkâver Tayçıq' ikâyesiniñ qısqa mündericesi.

Qara-beyaz tüste balaban tavşan — Cek — Cenkâver Tayçıq. O er angi köpek ya da mışıqtan qaçıp qurtula bile. Onıñ birden-bir duşmanı qap-qara adiy köpektir. Bir sefer qışta tavşan atta tazı köpeginden qaçıp qurtula. Başqa sefer ise sığır onı köpekten qorçalaylar. Ebet, bostancılar da elle-rine tüfek alıp, tavşanğa payını berecek ediler. Tavşan ise öz qoşağınen (з нодрызою) bol-sal yaşay.

Bir kün ferma saipleri bayağı çoqlaşqan kiyik tavşanlarını yoq etecek olalar. Olarnıñ çoqusını öldüreler, amma eñ sağlam tavşanlarını, şu cümleden Tayçıqnı da, köpeklerini avğa alıştırmaq içün qaldıralar. Yarışlarda er kes köpekler yeñer dese de, iç bir köpek Cenkâver Tayçıqnıñ peşinden yetalmay. İnsanlar, Tayçıq on üçünci kere de qolğa tüşmese, onı azat eteceklerine söz bereler. Lâkin bu laf yalan ola. Tayçıq çapa-çapa, bayağı yorula. Oña qarşı ateş de açalar. Cek epis bir ruhtan tüşmey, davrana. Ayvan Miki adlı bir zavallınıñ qoluna sıçrap, qurtula. Merametli Miki onı şeerden uzaq bir yerge alıp barıp, azat etip yibere. Ondan soñ Cek adamlarnıñ közüne körünmedi.

6. **Ev vazifesi:** Metinden begengen parçanı ikâye etiñiz.

MUSTAQİL OQUV İÇÜN

Ernest Seton-Tompson

Ernest Seton-Tompson 1860 senesi avgust 14 künü Britaniyadaki Saut-Şilds şeerinde dünyağa keldi. O altı yaşını toldurğanda ailesi Kanadağa avuşıp, Toronto şeerinde yerleşti. Genç Ernest o yerde ormanlarğa sıq-sıq barıp, ayvanlarını ögrenen, resimlerini yapa edi.

Seton-Tompsonnıñ ‘Toğaydaki kiyik horaznıñ ayatı’ adlı birinci edebiy eseri 1883 senesi derc olundu. Yazıcı AQŞ ve Kanadada ‘Men bilgen kiyik ayvanlar’ (1898), ‘Kiyik ayvanların ayatı’ (1925–1927) cıyıntıqlarınan belli oldı. Ernest öz ikâye ve povestlerine resimlerini özü ustalıqnı yapa edi. Tantimliknen yapqan resimleri ğayet tesirli olıp çıqa ediler.

Ernest orman ve geniş çöllər — preriyalarda çoq vaqt yaşay edi. O, 1907 senesi şimaliy-ğarbiy Kanadağa devamlı seyaatlar yaptı.

Seton-Tompson episi olıp 40 kitap yazdı ve olarnıñ çoqusı kiyik ayvanlar aqqındadır. Bir qaç kitabı ise indlilerge (*индіанци*), yani Amerika yerlilerine ve eskimoslarğa bağışlandı. İndlilerniñ turmuşı ve tabiat bağrında, kiyik ayvanlar arasındaki yaşayışları ‘Küçük vahşiyler’ adlı ğayet meraqlı avtobiografik kitabında aks olundu.

1906 senesi yazıcı boy-skautlar areketiniñ esasçısı lord Baden-Pauellnen tanıştı. Olar tabiatnen uyğunlıqta yaşamaq ğayesini beraberlikte faal yaydıra ediler.

Seton-Tompson ayvanlar aqqında eserler yazuv kibi edebiy janrınıñ başlayıcısı olıp, bir çoq yazıcılarğa küçlü tesir etken edi.

Ernest Seton-Tompson 1946 senesi oktâbr 23-te 87 yaşında Amerikanıñ Santa-Fe şeerinde (Nyü-Meksiko ştatı) vefat etti.

LUĞAT:

cıyıntıq — збірник
derc olundu — був
опублікований
faal yaydıra — активно
пропагував

tabiat bağrında — на природі
tabiatnen uyğunlıqta yaşamaq — жити в гармонії з
природою
tantimliknen — ретельно

'Olmaq' ve 'etmək' fiil terkip eticileri

Bir çox fiillərin tərkibində **etmək**, **olmaq** və bəzi digər yardımçı fiillər bar olğanını siz metinlər oxuduqda körgəndir-siz. Aslında olar isim, siyrekçe digər söz çeşitlərini qoşıp birik-me teşkil ete edilər. Sonra isə bir bütün mana bildirirək, bir söz çeşitine — fiilə çevirilər. Bəy fiillərgə sarfta **mürekkep fiiller** deyler. Olarnı siz nevbetteki derslərdə ögənirsiniz. Mında isə olarnıñ esas terkip eticiləri — *etmək*, *olmaq* fiillərinıñ qullanuvınən tanış oluñız. Bu eki fiil arasında esas fərq iş-areketniñ şahsını bildirüv/bildirmeyüvdedir. Yəni, eger şahsı belli (malüm) olsa — *etmək*, olmasa — *olmaq* fiili qullanılır. Bu qərar yuqarıda qayd etilgen fiillərinıñ yardımçı vəzifəsində təyin etilir.

1-iş. Berilgen sözlərgə '*olmaq*' terkip eticisini qoşıp, fiil yapıñız. Mə-nələrini añlatıñız. 5–6-sınən cümle tiziñiz.

Teslim, ziyan, aıt, imkân, ğayıp, elâk, telef, təmin, teşkil, qail, qayd, malüm.

2-iş. Berilgen sözlərgə '*etmək*' terkip eticisini qoşıp, fiil yapıñız. Epi-siniñ manasını başta ağzaviy şəkildə añlatıñız, soñ, 5–6-sınıñ manasını yazma şəkildə añlatıp (nümünəgə *baq.*), olarnən cümle tiziñiz.

Nümünə: ziyan etmək — birevge ya da bir şeyge zarar ketir-mek, ya da bir çox şeyni boşuna masraf etmək.

Teslim, ziyan, raat, talap, idare, laf, laqırdı, təyin, terk, mec-bur, ürmet, riayət, tesbit, üküm, təsvir, tarif, təsdiq, təhmin, töv-be, təvsiyə, tədqiq, təmin, tənqit, tertip, teşkil, qayd.

3-iş. Metinni oxuñız. Qısqa mündericesini bəyan etiñiz. Buña siz, aşağıdakı nümünəgə əsaslanıp, cümlelərinə davam etiñiz. Terkip eticiləri ilə fiillərinə kerek şəkildə qullanıñız.

Nümünə: Metində təbiətinıñ güzəlligi... . Bu güzəllik balalarnıñ və yazıcılarınıñ qəlbində eñ çox

Təbiəttən kəlgen duyğular gönlümüzni ohşay, Yazıcılar da şü duyğularnı öz əsərlərində, oxuyıcılar ... dep, ... tırışalar.

Etrafımızdaki bütün tabiat canlıdır. Bunu biz balalıqta yahşı duyamız. Bir çoq yazıcılar balalara ait duyğularını saqlap qaldılar.

Tabiat aqqında kitaplarnı saifeleseñiz, közüñiz ögünde güzellik, mücize ve sevgi tolu tabiat aleminde açılır. Ayvanlar ve ösümlükler aqqında yañı-yañı ve meraqlı bilgiler alırsıñız. Eñ müimi ise daa çoq merametli ve insaniyetli olursıñız. Yazıcılar da tek tabiat aqqında yazmaylar. Olar tabiat yardımınen insan qalbiniñ güzel taraflarını qıdırıp tapalar.

Malümat için: şad olmaq, raat etmek, akis olmaq, beyan etmek, ifade etmek.

• *İşte rastkelgen ‘qalp’ ve ‘gönül’ sözleriniñ farqına bardıñız mı? Olarğa ait manadaş sözlerniñ sırasını tiziñiz.*

4-iş. Metinni oquñız. Mündericesini ikâye etiñiz.

Dünyağa kelgen adam tabiat aleminde özüne nasıl bir yer alğan? Qadimiy qıtaylılar dünyada bütün canlılar özüne has merdivende bulunğanlarını **qayd etkenler:** eñ aşağıda — ösümlükler, biraz yüksekçe yerde — balıqlar, daa da yüksekçe yerde — kiyik ayvanlar ve, niayet, eñ yüksek basamaqta adamlar bulunalar.

Ebet, vaqıt keçer, amma ilim ep ögge kete. Lâkin eñ yüksek yerinde adamlar bulunğan merdiven şeklinde evrim (эволюция)

aqqında tasavur aman-aman deñişmedi. İnsan — tabiatnıñ çarı (*çap*), onıñ eñ yüksek derecesidir. Böyleliknen, adamlar küneş astında öz yerini özleri belgilediler.

• *Qayd olunğan sözni morfologik ceetten talil etiñiz. Buña siz terhibine köre çeşitini, zamanını, şahıs ve sayısını, meyl ve derecesini, em de cümledeki vazifesini belgilemelisiñiz.*

SARF

Aşağıdaki metinlerde rastkelgen '*olmaq*' sözü özüniñ mustaqil vazifesinde bulunğanına diqqat eteyik.

O, yardımcı degil, tam manalı fiil kibiullanılır.

Demek, '*olmaq*' (şu cümleden '*etmek*' de) fiilleriniñ biz yardımcı ve tam manada qullanılğanını ayırmalıımız, meselâ: *yazıcı olmaq, üstün olmaq, arekette olmaq, muqayt olmaq; yahşı etmek, ders etmek, kündüzni gece etip çalışmaq* kibi birikmelerde şu sözler özüniñ yardımcı, grammatik manasında degil, esas, tam, leksik manasında qullanıla.

5-iş. Metinni oquñız. '*Olmaq*' sözüniñ manasını tayin etiñiz.

Kimerde ayvanlar biri-birine aqiqiy dost ola bile. Bir tabiatşınas (*природознавецъ*) dülber ve yaş köpeknen qanatı qırılğan qaz arasındaki dostluq aqqında meraqlı bir ikâyenen **paylaşqan edi**. Köpeknen qaz ayrılmaz dostlar olğanlar. Köpek daa küçelek olğanda, qaznıñ qanatını tişlep **qırğan eken**. Ondan soñ köpek qaz balasını daima aybetlep baqqan. Köpek qaznı er kesten **qorçalağan**. Qaz da, köpek qayda barsa, peşinden ketken. Eki ayrılmaz dostqa er kes 'ayırılmazlar' degen.

• *Qayd olunğan fiillerniñ zamanını tayin etip, farqına yetiñiz.*

6-iş. Metinni oquñız. '*Olmaq*' fiilniñ manasını tayin etiñiz.

Diqqatıñıznı şuña celp etmek isteymiz ki, ayvanlar tek qara künde degil, er angi vaqıtta da biri-birine yardım etmege, biri-birini qayğırmağa bileler.

Köpekler evden aş taşyp, şu aşnen öz dostlarını ‘sýlağanı’ sýq **rastkelgen** aldır. Bir kere kopek ve at arasındaki dostluqnen bağı böyle bir meraqlı vaqia olğan edi.

Birevniň saibi sebze tolu sepetinden arada-sırada birer havuc **coyulğanını** körip qala. O, hırsızny tutmaq qararına kele. Niayet, bir kün havuçlarnı azbar köpegi **taşığanını** köre ve ayrette qala. Köpek de havuçlarnı özüne **qaldırmay**, onı er sefer bir atqa barıp bere eken. At da merametli köpekni daima **samimiyetnen** (*uýupo*) kişnep qarşylay eken.

- Mürekkep keçken zaman fillerini tapıňız, çeşitini tayin etiňiz.
- Qayd olunğan sözlerniň ter kibini talil etiňiz.
- ‘Qalmaq’ filiniň türlü manada qullanılğanına diqqat etiňiz.

19-ıncı afa

Tilki

Çingiz Aytmatov

İkâye

(Qısqartılğan)

I

Cambulda oquğan yıllarımda ilk sefer özüme bir yañı palto alğan edim. O zamanda mına saña degendayın bir palto edi. Özüm biraz para topladım. Qaraqız alam ve anam da tamaqlarından qıtıp maña yardım ete ediler. Doğrusını aytqanda, yaşayışımız öyle bir fuqare alda edi ki, bir palto satıp almaq bile küç bir şey edi. Paltomnı er kes hayırladı ve begendi.

Yap-yañı bu uzun etekli paltomnı gururlana edim: qoyu mavi renkte olup, güzel tikilgen edi. Yaqa ve cepleri de bar. Qanı qaynağan bir genç olaraq, bu yañı paltomnı kiyip yürgende özümni başqaca bir insan olaraq seze edim. Qısqa qış tatilinde Şekerge şu yañı paltomnı kettim.

Alamnıñ qocası, eniştem, ürmet-itibarlı bir kişi edi. Er kes onıñ hatirini saya ve seve. Onıñ eñ sevgen işi avcılıq edi. Ailesini de şu avcılıqnen keçindire. O zamanlarda, esasen, tilki ve dağ eçkisi avlanır edi. Tilki terisini kürkçilik merkezine alıp bara ve teslim ete edi.

Eniştemniñ dört-beş avcı köpegi bar edi. Atı da güzel bir at edi. Qısqası, avcılıq içün ne kerek olsa, episi mevcut.

Yañı paltomnı Şekerge kelgende, soñki semestr talebesi edim. Eniştem meni avğa alıp ketmek istedi. Tilki avına. Köpeklernen tilki avlanmasınıñ nasıl olğanını maña köstermek istedi. Fevral ayı olsa kerek, ava suvuq. Yerde qar yata. Ekimiz de birer atqa mindik. Onıñ atı büyük, benimki kiçkene. Üstümde yañı paltom. Avğa ketkende, adeti üzre, çontuq ton kiyile turğan, men ise palto kiydim.

Bayağı vaqt dağlı yerlerden, soñra dağların keçitlerini ve topraq sedlerni keçip, boz qırları körülgen Qazahistan tarafqa

yaqınlaştıq. O yerlerde etrafını çalılıqlardan çevrili 'çiy' deñilgen uzun boylu boz qır otları öse, yüksek-yüksek otlar. Dört tazi de ögümüzde, de yanımızda çapa. Kün endi doğayım-doğayım dep tura. Etraf ana-mına yarıqlanacaq.

LUĞAT:

avcılıq — мисливство

boz qır otları — степові трави

çontuq ton — кожушина

hatrını saymaq — поважати

kürkçilik merkezi — центр

кожухарства

mına saña degendayın —

найкраще

qanı qaynağan genç — горячий
юнак

tamaqlarından qıtıp —

заощаджуючи на їжі

teslim etmek — здавати

topraq sedleri — перешкоди

Sual ve vazifeler:

1. Baş qaramağa Cambulda oquğan yılları yañı paltonı almağa kimler yardım etken? O nasıl palto edi? Baş qaramannıñ alası ve eniştesi nasıl insanlar olğan? Eniştesi yigitni qayda alıp ket-mege istedi? Olar qaysı tarafqa yol aldılar?

II

Eniştem taze izlerge baqa. Men tarafqa aylanıp:

— Baq, baq! Köresiñmi, angi tarafqa uzana? Biz de atlarını şu tarafqa süreyik. Baq, kene anavı tarafqa ketken izlerini köresiñmi? Tilki izleri. Tepeniñ arqasında olmalı, — dey.

Kerçekten de tepeniñ ve çalılar arasındaki izler körüne. Ana! At üstünde turıp, qırmızıca, ucu yuqarığa qıvrılğan, uzunca ve gür tüklü quyruğı olğan güzel bir ayvannıñ özünü de köremiz. İtler aman oña ücüm eterken, biz de arqadan atlarımızı o tarafqa süremiz.

Eniştem sert sesnen maña qıçırdı:

— Sen anda tur! Qarşıda tikenli çalılarını köresiñmi? Tilki qaçıp şimdi anda saqlanacaq. Ne yapsañ-yap, amma onı anda qaçırmaycaqsıñ! Añladıñmı? Yoqsa, onı tutup olamamız. Andan qaçıp, çalılar içine kirmese, köpekler aqqından kelir!

Aytqanı kibi de oldı. O, köpeklerden beraber tilkiniñ gizlengen yerine bastırıp kirdi. Men de atımdan o aytqan yerden qıbırdamay turdım. O yerde de bekley ve etrafını közete edim. Tilki büyük bir daire cızıp qaçmağa başladı. Etrafımızda büyük ve açıq bir alançıq bar. Böyle açıq yerde qaçıp qurtulamazsıñ. Köpekler de bar küçlerinden afırıp-qıçırıp zavalı ayvannıñ peşine tüştiler. Zevqlı bir qoşu başlandı. Böyle ücümge oğrağan tilki özünü işançlı bir yerge atmağa istey. Öyle de yaptı. Saqlanmaq içün şu tikenli çalılar içine kirip ketti. Köpekler bu sıq tikenler arasına kirip olamaycağını ayneci tilki bile edi. Tutsañ al, degendayın çalılar arasına kirdi ketti. Bu kiyik gül tikenleri edi. Men de ağızımı açıp, bu güzel qoşuğa baqıp qaldım. Tilkiniñ bem-beyaz yıldırağan qar üstünde çapqanını körse ediniz! Ne qadar güzel manzara! Tilkiniñ közleri parılday, qulaqları sivri. Tilki benim acemi ve beceriksiz olğanımı duysa kerek, yanımdan oq kibi uçıp keçti ve çalılar içine daldı. Köpekler yetip keldiler amma, çalılara kirip olamay avuldap-avuldap artqa çekildiler. Şu ande eniştem atını aydaştırıp keldi ve:

— Tilki qayda?! — dep qıçırdı.

— Tilkimi? Çalılar içine kirip gayıp oldı, — dep cevaplandım.

— Ya sen mında niçün tura ediñ? Onıñ yolunu kesmek kerek ediñ de! Baq sen bu oqumışlı adamğa! Palto kiyip, qopayıp tura, amma bir tilkini başarıp olamadı! Ne qadar olmaycaq erifsiñ! Bunu tilki de añlağan olsa kerek. Quvalay-quvalay köpeklerde can qalmadı, bu ise seyir baqa! Aydı, ket mından! Böyle alda oquvıñnı nasıl beceresiñ, bilmeyim!

Eniştem sert adam edi, pek açuvlandı. Şaqamı ya, ana-mı-na tutulacaq tilkini elden qaçırdıq. Köpeklerini çağırıp, atına tepme bere-berip aydaştırıp ketti.

Men bir özüm qaldım. Qalbim qırıq ve kederli edi. Tilki ise közden ğayıp oldı. Eniştem köpeklerinen başqa tarafqa avğa ketti. Men ise yapa-yañgız köyge qayıtıp keldim. Eniştem o zamanda üstüme qıçırıp: ‘Senden bir baltağa sap olmaz!’ degenini çoq vaqıtqace unutmadım. O, buña emin edi...

Ava da bozulıp başladı, kök yüzünü bulutlar qapladı. Yapalaq-yapalaq qar yağıp başladı. Özü de sılaq qar. Köyge qayıtıp kelgenime qadar paltom sır suv olıp sılandı. Bu güzel olıp körülgen palto suvnı özüne öyle bir çekken ki, bir adiy bez parçası olıp qalğan edi...

LUGAT:

acemi — *недосвідчений*
 beceriksiz — *невмілий,*
головотес
 bez parçası — *шматок бязі*
 dalmaq — *занурюватися*
 gizlengen yerine — *місце, де*
сховався
 kederli — *сумний*

olmayacaq erif — *пропаща*
людина
 qırıq — *розбите*
 qoşu — *скачки*
 sert sesnen — *суворим голосом*
 sivri = süyrü — *загострений*
 suvni çeke — *вбирає воду*
 taze izler — *свіжі сліди*
 tikenli çalılar — *колючі кущі*

Sual ve vazifeler:

1. Eniştesi baş qaramanğa taze izlerni körüp ne dedi? Tilkiniñ tasvirini tapıp oquñız. Eniştesi yigitke neler yapmağa buyurdı? Köpekler tilkini quvalağanlarını tapıp oquñız. Köpekler çalılar yanına yetip kelgen soñ, ne yaptılar? Eniştesi yigitke neler dep qıçırdı? Soñra o ne yaptı? Eniştesi köpeklerinen ketken soñ, baş qaraman ne yaptı? Siz oquğan vaqıalar kimniñ adından ikâye etile? İkâyeni begendiñizmi? Bu eserniñ devamı nasıl olmalı, aceba?
2. Aşağıdaki ibarelerni oquñız, manalarını añlatıñız: 'başarıp olamadı', 'Senden bir baltağa sap olmaz!', 'köpekler aqqından kelir', 'tutsañ al'.
3. Çingiz Aytmatov aqqında neler bilesiñiz? Siz oquğan eser avtobiografik ikâyesidir. Avtobiografik ikâye ne demektir?
4. Qırğız tili türk tilleri qorantasına kirmeli. Qırğız sözleriniñ çoqusı qırımtatarlarğa añlayışlı: *dost — dos; kitap — kitep; gül — gul; şeer — şaar; yigit — jigit; bizim — bizdin*. İnternette aşağıdaki qırğız sözleriniñ qırımtatar tiline tercimesini tapıñız: *ev, oca, memleket, ana, baba*. Olarnıñ telâffuzı biri-birine yaqınımı?
5. **Ev vazifesi:** Ç. Aytmatovniñ 'Tilki' ikâyesini oquñız. Plan tizip, ikâye etiñiz.

MUSTAQİL OQUV İÇÜN

Çingiz Aytmatov — qırğız nesircisi (*prozaik*). Yazıcı daa sağ ekende bütün dünyada öz eserlerinden tanıldı. Edipniñ

(*письменник*) bir çox eserlerinde Orta Asiya halqlarının masal ve efsanelerine ait süjetlerullanıla.

Çingiz Aytmatov 1928 senesi dekabr 12-de Qara-Buura rayonu-
nın Şeker adlı uzaq qırğız köyünde doğdı. Ana-babası kommunizm
tarafdarları edi. Olarının oğlu dünyağa kelgen soñ, çoqqa barmay,
aile şeerge avuştı. Şeerde ise ana-babanın daa bir qaç balası doğdı.
1937 senesinin küz aylarında Çingiz Aytmatovnın babasını apske al-
ğanlar. Bir yıldan soñ qurşunğa tizgenler.

Ekinci cian cenki yıllarında aulda yaşağan erkeklerinin episi se-
ferber (*мобілізація*) etildi. 14 yaşında olğan Çingiz oqumuş yigit ol-
ğanı için, aul şurasının kâtibi (*секретар*) olaraq saylandı.

Onın ‘Gazetacı Dzüdo’ adlı ilk ikâyesi 1952 senesi aprel 6-da
‘Komsomolets Kirgizii’ gazetasında basıldı. İşte, Çingiz Aytmatov
24 yaşında ekende, onun icadiy yolu başlandı. 1957 senesi ‘Ala-Too’
mecmuasında onun ‘Yüz yüzge’ adlı birinci povesti çıqtı. Ondan soñ
yazıcının ‘Camilâ’ adlı eseri dünya yüzü kördi ve Çingiz Aytmatov
bütün dünyağa belli oldı. İlk tercimelerinden biri aynı bu eser fran-
sız tiline yapıldı.

Müellifnin ‘Asırdan da uzaq kün’ adlı ilk romanı 1980 senesi
çıqtı.

Çingiz Aytmatov 2008 senesi iyun 10-da vefat etti. Yazıcı baba-
sının mezarı yanında defn olunmaq istegini bildirgen edi ve onun
istegi yerine ketirildi.

SARF

Mürekkep fiiller

Yuqarıda qayd etkenimiz kibi, sintaktik usulnen mürekkep
fiiller yapılır. Birinci qısmı alınma söz olup, ikinci qısmı daima fiil
olğanı — olarının esas hususiyetidir. Meselâ: *teşkil etmek, tayin
etmek, asıl olmaq, ğayıp olmaq, sağ olmaq, teşekkür etmek, ikâye
etmek* ve il. Demek, ikinci qısmı ‘etmek’, ‘olmaq’ yardımcı fiiller-
den taqdim edilir.

Til inkişaf etkeninen, şu yardımcı fiiller esas sözge qoşulıp,
onın qısmı — yalğamasına çevirile. Böyle etip, mürekkep fiiller-
nen beraber tilde olarının sade şekli deullanıla, *meselâ: teşkil*

etmək — teşkilâtlandırmaq, tayin etmək — tayinləmək, hasta olmaq — hastalanmaq, tanış etmək — tanışdırmaq, tanış olmaq — tanışmaq. Mında şunu qayd etməliyimiz ki, o sözlər çiftiniñ arasında mana ve üslup ceetlerinden ekseriyette birincisi (yardımcı fiilli soyu) quvetlice sayılır.

1-iş. Mürekkep fiillerni tapıñız. Cümlelerniñ manasını añlatıñız.

1. Endi müşterige teklif etmək maqsadınen [Nasreddin oca] saatını qoluna almaq istey. (Lâtifeden) 2. İs etesiñizmi, mındaki ava bam-başqadır. Bütün dertlerni unuttıra, insağa yaşamaq, ayatqa devam etmək için küç bergen bir ava. (A. Akiyeva) 3. Siz yardım etkensiñiz. — Ebet, qomşuğa yardım etmək er kesniñ boyun borcu. 4. Ebet, ögümde yañı vazifeler tura. Men olarnı eda etmək, bildirilgen işançnı aqlamaq, mühlislerimni sevindirmek, meni şereflegen halqımnıñ adını yükseltmek, onı dyünyağa şimdikisine baqqanda daa ziyade tanıtmmaq için elimden kelgen bütün işlerni yaparım. Şimdige qadar maña yardım etken Allamız bundan soñ da yardımını almaz, dep ümüt etem. (İ. Abduraman) 5. Safiye hanım, ders vaqtıñıznı aldıq, ayıp etmeñiz. — Zararı yoq, İslâm oca. Aksi-ne, teşekkür etmək kerekim. (A. Akiyeva) 6. İşte, saña dua etmək için toplandıq, ellerimizni Seniñ soñsuz olğan qudretiñe, quvetiñe açtık. (Z. Qurtnezirden) 7. Abdulla ayılğan tekliflerni diqqatnen diñledi, masa üstündeki defterde qayd etip qoydı, soñra İpçiden soradı: ‘Er alda, yeñi artistler, rejissörlar meselesini nasıl al etmək isteysiñiz?’ (Ğ. Murad)

2-iş. Mürekkep fiillerni tapıñız. Cümlelerniñ manasını añlatıñız.

1. Qomşuñıznı tanıysiñızımı? Tanısañız yahşı. Tanımasañız, mıtlaq tanış olmaq kerekisiñiz. 2. Yolda yürgende muqayt olmaq kerek. 3. Bediiy eserde er bir şey aydın olmaq kerek. (İ. Abduraman) 4. Yüksek tasilli adamlar bile iş tapıp olamaylar. Tapqanları ise az aylıqqa çalışmağa mecbur olalar. Eyisi, sen bir zenaat sahibi olmaq kerekisñ, — dedi. (R. Müyedin) 5. XXI asırda lingvistik dünyası, öğrenmege, vesiqalaştırmağa ve ğayıp olmaq havfı astında bulunğan tillerni sağlamlaştırmaq yollarını köstermege devam etmekte. (Gazetten) 6. Bu daqqaları oña az da olsa teselli olmaq için, er şeyni yapmağa azır edim. (İ. Paşi)

20-nci afta

Hans Kristian Andersen

Aqbardaq

Parça

Tıŭta qıŭ ruzgârı uluy, amma evniñ içi cıllı ve qıntavlıdır. Bu ev içinde bir çeçek saqlanğan. Ebet, o topraq ve qar astında qalıp ketken tomar tamırçığı içinde saqlana. Soñra yağmur yağdı. Yağmur tamçılarını qar örtüsinden keçip, tomar tamırğa tamıp başladılar. Bu tamçılar yer yüzündeki aydın, nurğa tolu ayat aqqında söylediler, olardan soñ hafif, lâkin israrlı küneş nuru qarnı delip, tamırını isindirdi.

— Kim o? Kiriñiz! — dedi çeçek.

— Kirip olamayım! — dedi küneş nuru. — Seniñ qapını açmaq zor. Yazğace sabır et, o vaqıttqace küç toplarım.

— Yaz ne vaqıt olacaq? — dep soradı çeçek, em küneş nuru er sefer yerge yetip barğanda űu sualni tekrarlay berdi. Faqat yazğa qadar daa pek çoq vaqıt bar, űimdi ise er yer qar astında, er gece suvını ince buz qaplay.

— Amma da bezdim bu aldan! — dep űikâyetlendi çeçek. — Bütün vucudım qamaűtı! Men biraz sozulmaq, kevdemni doğrultmaq, serbestlikke çıqmaq, yazğa secde etmek, oña hayırlı sabalar tilemek kerekim! Ah, bu ne qadar büyük baht!

Çeçek yerinden qalqtı, kerilip sozuldı ve cıllı topraqtan, talğın suvdan, küneş nurlarından yıműağan qabuğına tireldi. O, yem-yeűil sabağı ucunda tar ve tığız yapraçqların örtüli ğoncesini köterip, aman yuqarığa intıldı ve birden qar üstüne çıqtı.

Qar pek suvuq olsa da, küneş nuru qardan qolay-qolay keçer, űunıñ içün onı teűip çıqmaq qıyın degil. Küneş nurları ise evelkisinden de yaqın, pek yaqın edi. Olar yañğıravuş davuşların 'Hoű keldiñ! Hoű keldiñ!', — degen kibi yırlamaqta ediler.

Çeçek qar üstünden küneş nurlarına taba uzandı.

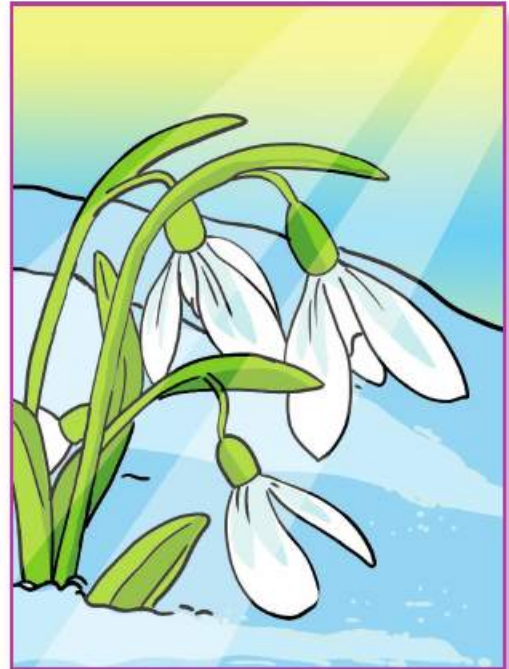
Küneş nurları çeçekni öyle nazikliknen sıypap, öptiler ki, o bütünley açıldı. Çeçek qar kibi bem-beyaz olup, quvanç ve utanuv qarışiq bir alda başını egip turdı.

— Ey, güzel çeçek! — dep yırlaştılar küneş nurları. — Sen ne qadar nazik ve lâtifsîñ! Sen ilk açılğan çeçeksiñ! Sen birden-bir-siñ! Sen eñ sevimlisiñ! Sen şeer ve köylerge yazdan, sıcaq yazdan müjde ketiresiñ. Qarlar irir, suvuq yeller keçip keter! Bizim devran başlanır! Er yer yeşil urba kiyer. Seniñ erılğan, mort tal, soñra gül kibi dostlarıñ peyda olur, lâkin böyle nazik, böyle şeffaf birinci çeçegimiz sensiñ.

O, bütün ava türkü yırlağan kibi, küneş nurları güya onıñ yapraçıkları ve sabağına siñgen kibi quvandı. Lâtif, nazik filis özünüñ genç güzelliginen küçlü olup, beyazlı-yeşilli urbasinen yaznı şerefledi. Amma yaznıñ kelmesine daa erte edi, şunıñ içün qoyu bulutlar küneşni qapattılar, kene sert, accı yel esip başladı.

— Biraz ertece baş kötergensîñ! — dediler oña Titis avanen Ruzgâr. — Biz öz küçümüzni saña daa kösterirmiz! Bizim ne ekenimizni daa bilirsîñ! Yahşısı, eviñde oturğaydıñ da, kiyinip-quşanıp tışarı çıqmağaydıñ. Seniñ vaqtıñ daa kelmedi!

Böylece, kene suvuqlar keldi. Bunarlı künler biri-birini deñiştirip turdı, küneş bir kereçik bile körünmedi. Künler o qadar suvudı ki, zavallı çeçek az qaldı tamırlarına qadar buzlayazdı. Lâkin onıñ ne qadar küçlü ekenini onıñ özü de bilmey edi: yaz, episi bir, kelecik, degen işanç, şadlıq çeçekniñ küçüne küç qoşa edi. O, yazğa sadıq olup qaldı, küneş nurları ise yaznı beklemekniñ yeri bar, degen kibi oña destek bere ediler. O, qalbi sevgige,

işanç ve ümütke tolu alda bem-beyaz urbasinen bem-beyaz qar üstünde tura ve tek gür qar yapalaqları engende ya da ayazlı yerler eskende başını ege edi.

— Sen būs-bütün qırılırsıñ! — dediler oña. — Buzlarsıñ, qurıp qalırırsıñ! Mında saña ne bar? Ne içün küneş nuruna işandıñ? O seni aldattı da! Beter ol, aqılsız! Daa yaz müjdecisi eken!

— Aqılsız! — tekrarladi çeçek, ayazlı sabanı qarşılap.

— Yaz müjdecisi! — quvanıp qıçırıstılar bağçağa çapıp çıqqan balaçıklar. — Baqıñız, ne de güzel, ne de acayip bu yañı açılğan birinci çeçek!

Ervin Bekirovniñ tercimesi

LUĞAT:

beter ol — так тобі й треба
birden-bir — один-єдиний
bizim devran — наша пора
destek bermek —
підтверджувати
filis — паросток
genç güzelliginen — у юній красі
ısrarlı — наполегливий
lâtif — ніжний, приємний
mort — крихкий
müjde — вісник
nur — промінь
qamaşmaq — засліплюватися

qarnı delmek (teşmek) —
пробивати сніг
qırılmaq — зламатися
Ruzgâr — Вітер
sabaq — стебло
sadiq olmaq — бути вірним
secde etmek — вклонитися
şadlıq — радість
şeffaf — прозорий
şereflemek — славити
tığız — цільний
Titis ava — Негода
tomar tamırçıǵı — цибулина
zor — важко

Sual ve vazifeler:

1. Aqbardaqnı cıllı ve qıntavlı evinde neler raatsızladı? Küneş nuru çeçekniñ evine ne içün kirip olamay? Çeçek nasıl aldan bezgen? Aqbardağ yerinden qalqıp ne yaptı? Küneş nurları çeçekni nasıl qarşıladılar? Olar neler dep yırlaştılar? Çeçekniñ quvanğanını tapıp oquñız. Titis avanen Ruzgâr çeçekke ne dediler? Kelgen suvuqlarını Aqbardağ nasıl keçirdi? Oña neler destek berdiler? Gür qar yapalaqları çeçekni neler dep incittilər? Aqbardaqnıñ açqanına kimler quvanıp qıçırıştı?

2. Masalnin baş fikirini ifadelegen satırnı tapıñız.

a) Dünyada er şey tabiat qanunlarına boysuna ve bunıñ içün de tabiatqa qarşı çıqmaq olmaz. Er angi başlanğıç içün uyğun vaqıtnı beklemek kerek.

b) Er angi işte, er angi başlanğıçta daima ögge ketkenler bar. Çeçekler aleminde ilk-evelâ aqbarda q açsa. O, qış suvuğına dayanıp, birinci olıp baarnı qarşılap ala. İnsanlar aleminde de öz işinde birinci olğanlar, qıynlıqlardan qorqmağan, yañı yolnen cesürane (смилуво) ketkenler bar.

3. Talebeniñ sözlerinen razısıñız mı?

‘Masallar bizni qıynlıqlardan qorqmamağa, dayanıqlı olmağa ve başlanğıcımız (починання) yahşı netice berecegine emin olmağa ögreteler. Aqbarda yaznı körecek olıp, qarnıñ tolusinen irip bitecegini beklemedi. O pek erte çeçek açsa da, yel ve suvuqlardan qorqmayıp, bütün sınavlarğa dayanğan’.

4. Masalğa nasıl atalar sözü kelişe?

Baar kelse dağ üstü de bağ olur.

Batırlıq bilekte degil — yürekte.

5. **Ev vazifesi:** masalrı oquñız, ikâye etiñiz.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Hans Kristian Andersen

Hans Kristian Andersen 1805 senesi aprel 2-de Fün adasınıñ Ödense şeerinde dünyağa keldi. Babası fuqare ayaqqapçı, anası ise faqır aileden çıqqan bir çamaşır yuvğan qadın (прачка) edi. Hans Kristian ğayet ziyrek ve er şeyden pek tez tesirlengen bir bala olğanı içün, adiy mektepkе barmağan. O vaqıtlarda mekteplerde balalarını qattı cezalay ekenler. Anası onı hususiy, balalarını cezalamagan mektepkе bergen.

Hans 14 yaşında Köpengagen şeerine kete. Anası o tezden qaytacağına ümüt etken. Oğlundan: ‘Evni ne içün taşlap ketesiñ?’ dep sorağanda, oğlan: ‘Meşur olmaq içün!’ — dep cevap bergen.

Hans Kristiannıñ sırtı qadar uzun boyu, uzun boyunu ve uzun burnu bar edi. Lâkin o mına saña körümli olmasa da, onı ikinci dereceli rollerni icra etmek içün Qıral teatrıne işke

qabul etken ediler. Onıñ oquvğa sarılğanını körip, Daniya Qıral parası esabına mektepte oquttırğanlar. Neticede, Hans özünden altı yaş küçük balalarnen beraber oquğan. Soñundan yazıcı oquv yılları ömrüniñ eñ qara künleri olğanını hatırlap keçe edi. 1827 senesi Andersen oquvı bitirse de, imlânı öyle de temelli benimsep olamayıp, ömrüniñ soñuna qadar hatalarnen yazğan.

Andersenniñ qorantası olmağan. O, 1872 senesi 67 yaşına kelip, töşekten yıqılıp tüşken ve ağır yaralanğan. Bundan soñ daa üç yıl yaşasa da, saqatlıqtan öyle de özüne kelâlmağan. Yazıcı 1875 senesi avgustnıñ 4-yünde Köpengagen civarında yaşağan dostlarınıñ evinde vefat etken.

LUĞAT:

ayaqqarçı — *взуттєвик*
 boy — *зріст*
 boyun — *шия*
 ğayet ziyrek — *вкрай тямущий*
 hususiy (mektep) — *спеціальна (школа)*
 imlânı benimsep olamamaq —
не зуміти опанувати правопис

qattı cezalamaq — *жорстко наказувати*
 Qıral — *король*
 Qıral parası esabına — *коштом*
скарбниці короля
 saqatlıqtan — *від травм*
 sinq qadar — *довготелесий*
 tesirlemek — *вражати*

Dev adamnıñ cızması

Andersenniñ babası adiy cızmacı edi. Büyük masalcı bunıñnen ğururlana edi. Bir bayramda zadekânlar (*знатні*) masalcı üstünden külip: ‘Ulu Andersen, siz de cızma tikmege bilesiñizmi?’, — dep soradılar. Masalcı kederlendi. O, cızmacınıñ oğlu olup, cızmacı aletlerini çoqtan berli eline almağan edi. Bundan soñ o üç ay devamında evinden çıqmağan. Bir kün masalcı Yılbaş naratı bayramına balalarnı öz evine çağırdı. Evniñ kirişinde (*вхід*) musafırlarnı aqiqiy bir mücize bekley edi. Parıldap turğan balabandan-balaban cızma olarnıñ öğünde başını egip: ‘Hoş keldiñiz, balalar!’ — dedi. Adamlar yazıcı üç ay devamında şu büyük cızmanı tikkenini añladılar. Bu cızma endi çoq yıldan berli müzeyde saqlı tura, onı kiycek Dev adamını bekley.

Fiil yapıcı yalğamalar

'Fiil meyilləri' mehzunu keçəndə, siz emir meyliniñ teklikte 2-ci şahıs şəkli fiilniñ negzi sayılğanını bildiñiz: *ket-*, *bar-*, *ber-*, *al-* ve *il*. Oña qoşulğan yalğamalar fiilniñ söz yapıcı, şəkil yapıcı ya da söz dəyiştirici yalğamalar olğanını da sizge hatırlatayıq: *boya+la(-maq)*, *kiy+in(-mek)* — söz yapıcı; *kel+di*, *bar+ğan*, *yap+malı* — şəkil yapıcı; *yata+m*, *keldi+k* — söz dəyiştirici. Şəkil yapıcı ve söz dəyiştirici yalğamalardan siz təfəsilatlıca digər mehzunları öyrəngəndə tanış oldıñız ya da ileride öyrəneceksiniz. Bu mehzuda isə biz sizni fiilniñ söz yapıcı yalğamalarından tanış etəcəmiz.

Söz yapılvniñ, bilgeniñiz kibi, eki esas yolu bardır: yalğamalar vastasından ve bir qat söz qoşuluvından. Birincisinə *morfologik*, ya da sintetik usul, ikincisinə — *sintaktik*, ya da analitik usul deyler.

Morfologik usul fiilniñ başlanğıc şəklə yalğama qoşulup, yañı sözni təşkil ete. Yalğamalar arasında eñ sıq *-la-/-le-* yalğaması qullanılır: *başlmaq*, *ifadələmək*, *tuzlmaq*, *qolaylaşdırmaq*, *boylanmaq*, *sımarlmaq*, *tüymələmək*, *ütülemək*, *fenalaşmaq*.

İhtar. Berilgen yalğama fiilge bazıda dərəcə yalğamasından bərabər qoşulur (*baq.* yuxarıda: *qolaylaşdırmaq*, *boylanmaq*, *fenalaşmaq*). Şu dərəcəniñ mənası fiilde saxlanılır.

Digər yalğamalardan *-a-/-e-*, *-ı/-i-*, *-ay-* ve digər bir çoxunu qayd etmək mümkün: *aşmaq*, *tölemək*, *qartaymaq*.

Sintaktik usulnən mürekkep ve terkipli fiillər yapılır. Olar nevbətəki dərslərdə bəqılacaq.

1-iş. Berilgen sözlərdən fiilləri təşkil etiñiz. Kerek yerdə dərəcə yalğamalarını da qoşuñız.

Nümunə: *çəçək+le+mək* = *çəçəkləmək*; *pat+la+t+maq* = *patlatmaq*.

Temiz, gül, azır, iş, bağ, tiş, ot, yara, bir, qat, pat, parça, pıtaq, qara, qarar, til, yara.

2-iş. Berilgen sözlerden fiillerni teşkil etiñiz. Bazı tamırlar deñişkenine diqqat etiñiz.

Nümüne: sın+a+maq = sinamaq; oyun+a+maq = oynamaq.

Yaş, boş, qıyn, beñiz, til, töş.

3-iş. Cümlelerni yazıñız. Fiillerniñ söz yapıcı yalğamalarını belgileñiz.

1. Üyleden soñ qartnıñ cırayı ağardı, mañlayı sıq-sıq terledi.
2. Arbiyniñ çeresi bir qızardı, bir ağardı, vücudı sallanğan kibi oldı. (Ü. Edemova)
3. Yolda Ahmet ahaynıñ atı kışney. Ahmet ahay onı suvarmaq içün özenge alıp bara. (Lâtifeden)
4. Zorluqlar, açlıq sabiyni ince maraz kibi qıynadı, soldurdı.
5. Er şey yañıdan tazerdi, canlandı. (İ. Paşı)
6. Bahtımıznıñ yaraları tazerdi de, qanaylar. (A. Giraybay).
7. Cafer evelden böyle vaziyetni köz öğüne almağanına yazıqsındı. (Ü. Edemova)
8. Rustemniñ közleri yıltıray, dudaqları qaltıray, ağlaycağına az qala edi. (M. Kot-sübınskiy)

• *5-ci ve 6-cı cümlede rastkelgen aynı sözniñ manalarını talil etiñiz.*

4-iş. Metinni oquñız. Mündericesine suallerni tizip yazıñız.

Tabiatnı qorçalav

Bizim yaşağan yerimizde acayip göl bar. Gölümüz hususan baarde pek güzel olıp körüne. Küneş nurları suv üzre yalday. Suv balq-balq balqılday. Gölniñ bir çoq adaçıqları bar. Er bir adanıñ üstünde bol-bol çeçekler öse. Çevre-etraf cım-çırt. Ortalıqnıñ güzelliği yürekke quvanç bere. Bazar künleri biz aqbardaqlar ösken yerlerniñ yanında bekçilik yapamız. Çünki adamlar aqbardaqlarnı qoparıp, evlerine alıp keteler. Olar aqbardaqlar çoq yaşamağanını añlamaylar.

5-iş. Metinni oquñız, serleva uydurıñız. Mündericesine suallerni tizip yazıñız.

Orman aqbardağı insan sevgisinden sebep zarar köre. Suvuq qıştan soñ adamlar yeşillikni sağınıp, evge aqbardağ ketirip, olarnen odalarını yaraştırmağa tırışalar. Amma insanlar bunı nafile

yapalar, çünki endi-endi ösip çıqqan, daa keregi kibi çeçeklen-megen aqbardaqnıñ körünişi yoqtır, böyle çeçek tek bir qaç kün-ge dayana.

Evelleri orman aqbardağı bir çoq ülkelerde ösken olsa, bu-günkü künde o pek siyrek rastkele. Bilesiñizmi ne içün? Adamlar aqbardaqnı üzip çıkarıp, onıñ soğanını da bozalar. Bunıñ içün aqbardağ yoq olayatqan çeşit olaraq Qızıl kitapqa kirsetildi ve onı ormanda em qoparmaq, em cıymaq yasaq etildi.

6-iş. Şiirni oquñız, ezberleñiz.

Aqbardaqlar

Bilâl Mambet

Dere-qırda qar qalmadı,
Episi iridi.
Qoy-qozular sürü-sürü
Qırlarda yürdi.

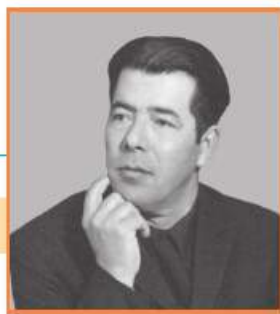
Qar suvları deñiz betke
Aqtı, yol aldı.
Qırda faqat aqbardaqlar
Ağarıp qaldı.

Qısqa ömür körseler de,
Qoqu saçtılar.
Aqbardaqlar şeñ baarge
Qapu açtılar.

21-inci afta

Altın balta aqqında masal

Enver Selâmet

(qısqartılğan)

I

Bir zamanlar
Yaşav yaman, ağır eken,
Keçinişniñ
Yolu qolay tapılmağan.
Qarlı boran
Ökürgende çille qışta
Qapuları arasından
Yeller esken.
Faqır özü içün degil,
Ketip başta köy bayına
Qara tavda odun kesken.
Öyle ağır künde yolcu
Bir biçare
Suv yanında
Rastkelgen şu mücizege:
Faqır köylü
Tavdan odun ketirgende,
Apansızdan
Baltaçığı tüşken suvğa.
Pek yanıqlay qart baltağa,
Çünkü endi,
Odunğa dep
Çıqalmaycaq qara tavğa.
Suv anası —

Yaşay eken
 Bu özenniñ tıynağında.
 Keçiktirmey,
 Qart ögünde peyda ola,
 Ondan soray:
 — Ey, çaresiz köylü qartım,
 Ğayıbñ ne?
 Eşitip suv anasınıñ
 Sözlerini,
 Yarıq kirgen
 Zavallınıñ közlerine:
 — Aqqan suvnuñ
 Kenarından keçe edim,
 Yüknı taşlap, egildim...
 Suv içe edim,
 Bu yerçikte
 Belâ maña kelip yetti.
 Baltaçığım
 Teren suvğa tüşip ketti.
 Suv anası
 Bilmek içün aqiqatnı
 Sınamağa
 Qarar etken köylü qartnı:
 Köz açqance
 Deral suvğa dalıp çıqqan,
 Başta mahsus altın balta
 Alıp çıqqan:
 — Qayalarınñ arasından
 Taptım bunı,
 Aytçı maña,
 Suvğa tüşken baltañ bumı?
 Qart aşqımay,
 Bir teşkerip baqqan,
 Körse... balta demir degil,

Temiz altın!
 Aq qalıplı
 Köylü buña taacıplengen,
 Namusına sadıq qalıp
 Oña degen:
 — Bağışlañız meni, canım
 Suv anası,
 Sizge yalan aytmaqnuñ iç
 Yoq manası!
 Bu dünyada yaşap
 Qara emegimnen
 Qazandım men
 Temiz, elâl yemegimni!
 Siziñ alıp çıqqanıñız
 Körem, altın,
 Menimkisi edi
 Qara, demir balta!
 Suv anası
 Kene teren dalıp çıqqan,
 Endi demir baltaçıqnı
 Alıp çıqqan:
 — Baq, niayet,
 Suv astından taptım bunı,
 Ayt, zavallım,
 Saña maqpul balta bumı?
 Qart kene de
 Köz keçirip baqqan aldın,
 Körse, balta demir!..
 Degil sarı altın.
 Ana,
 Sapta iç kimsege bilinmegen
 Nişamı da
 Suv astında silinmegen!
 Endi tanıp

Ağır künniň gayıbını
 Tiz çökelep
 Yalvarğan suv saibine:
 — Soňki künümece
 Sizni alğışlarım,
 İşte mına
 Bu baltaçiq menimkisi!
 Suv anası onı öyle alğışlağan:
 Sadıqlığı içün
 Aqqa — aqıqatqa,
 Daa bir de
 Altın balta bağışlağan!
 Qart çıqqanda yolğa
 Endi gece eken.
 Adımlamay,
 Dersiň uçıp kete eken,
 Bu quvançnı
 Aytmaq içün köy halqına!

LUĞAT:

aq qalıplı — з чистою душею
 çille qış — зимове сорокадення
 ğayıp = soyulğan şey —
 втрата
 keçiniş — спосіб існування
 maqpul — тут: угодний,
 бажаний
 namusına sadıq qalıp —
 залишитися чесним

nişan (belgi) — знак, мітка
 özen tıynağı — заводь
 qarataw — темний ліс
 sinamaq — перевіряти,
 випробовувати спокусою
 suv anası — русалка
 tiz çökelep — на колінах
 zavallı — бідолашний

Sual ve vazifeler:

1. Bir faqır çille qışta tavda ne iş yapa eken? Bir kün faqır tavadan odun ketirgende ne ola? Suvğa tüşken baltasına qart ne içün yanıqlay? Qart ögünde özenniñ tıynağından kim peyda ola? Suv anası qarttan ne soray? Masaldan qartnıñ cevabını tapıp oquñız. Suv anası qartnı nasıl etip sinay? Aq qalıplı qart altın baltanı körüp ne dey? Soñra suv anası nasıl baltanen suvdan çıqa? Qartnıñ baltağa quvanğanını tapıp oquñız. Suv anası qartqa ne içün bahşış berdi? Qart altın baltanı alğan olsa edi, suv anası ne yapar edi?

II

O vaqıtta
 Bu köyde de
 Bir ayneci
 Köse aqay yaşay eken.
 Atnı körse, aqsağandan,
 Suvnı körse,
 Suvsağandan biri eken!
 — Suv anası
 Maña da, bir altın balta
 Bersinçi! — dep,
 Kelgen suvnıñ deresine!
 Elindekini siltegen o!..
 Demir balta
 Ketken suvnıñ ğayıbına!

Suvniň anasına
Bu beyan olğan,
Bir yorğunlıq sezip,
Suvniň aqışında
Üstke çıqa.
Körse, qartqa belâ yetken,
Kederlenüv
Seze onıň baqışında!
Ondan soray:
— Aytçı, qartım, ne arzuň bar?
— Aqqan suvniň kenarından
Keçe edim,
Bismillâ, dep egildim,
Suv içe edim...
Bu yerçikte
Belâ maňa kelip yetti,
Apansızdan
Baltam suvğa tüşip ketti!
Suv anası aňlap,
Teren nefes alğan,
Suvğa dalğan.
Çoqqa barmay
Altın baltasını tiklep,
Suv anası
Köterilgen dalğalardan.
— Qayalarnıň arasından
Taptım bunı,
Söyle maňa,
Suvğa düşken baltaň bumı?
Ayneci qart
Bir teşkerip baqqan aldın,
Körse, balta demir degil...
Temiz altın!
Allanıň bu bahşışını
Sayıp peşin,
Şamarına şamar urıp

Oqalağan!
 Balağını tiremeden
 Suvğa tüşip,
 — Uzat benim baltamı! — dep
 Yaqalağan.
 Suv anası körüp
 Onıñ çapqanını,
 Degen:
 — Artıq tüştıñ benim qapqanıma!

Suv anası ava degil,
 Alev yutıp,
 Nefes alğan
 Bu ibretten ciyrengende!
 Soñ o, kümüş pullarınen
 Ziya saçıp,
 Kün ufuqta söngen kibi,
 Suvğa dalğan.
 Ayneci qart
 Altınına ağız açıp,
 Demir baltasından bile
 Quru qalğan.

LUĞAT:

alev yutmaq = aşuvlanmaq —
 злитися, сердитися
 balağını tiremeden — не
 підкотивши штанини
 ciyrenmek — цуратися
 kümüş pullar — срібні лусочки

sayıp peşin — оцінивши
 siltemek — розмахувати
 yorğunluq — втома
 ziya saçmaq — розсипати
 сяйво

Sual ve vazifeler:

1. Ayneci Köse suvniñ deresine kelgen soñ ne yapqan? Suv anasinen körüşüvi aqqında parçanı tapıp oquñız. Suv anası meseleni añlap ne yapqan? Köse altın baltanı körip ne yapqan? Suv anası nasıl etip suvğa dalğanını tapıp oquñız.
2. Masalniñ baş mevzusını ifadelegen variantnı belgileñiz.
 - a) Açközlikniñ soñu yahşı olmaz.
 - b) Fursat olsa, ayattan er şeyni almaq kerek.
3. Cümleli devam etiñiz.

Fuqare adiy, namuslı insan, suv anası merametli ve adaletli, Köse — ...

5. Qaramanlarnıñ angisine bu atalar sözü kelişe?
Namuslı fuqare olmaq yüzüz bay olmaqtan yahşıdır.
6. Masalniñ qısqa mündericesinen razısıñız mı?
 1. Bir qartniñ baltası suvğa түşe, suv anası oña yardım etecek ola.
 2. Qart altın baltanı almağa istemey.
 3. Suv anası qartqa em demir baltanı, em de altın baltanı bağışlay.
 4. Ayneci Köse baltasını suvğa түşüre.
 5. Suv anası oña altın balta berecek ola.
 6. Köse altın baltanı almağa istemey, amma suv anası oña altın baltanı da, demir baltanı da bağışlay.
7. Talebeniñ fikirinen razısıñız mı?

‘Masalni begendim. Masalda açközlik ğayıplarğa, doğruluq ise qazançlarğa (bolluqqa) ketirgeni kösterile. Masal adaletli ve namuslı olmağa ögrete. Ağır alğa qalğan adamlarğa yardım etmege ögrete.’

Şiiriy masallar

Şiiriy masallar — balalar ve büyükler begengen eserler. Ulu şairler olarnı büyük sevginen yazğanlar.

Şiiriy masallar — edebiyatta em şiiriyetni, em masallargā has ikāye etüv tarzını alğan hususiy bir janr. Nesri masallargā baqqanda şiiriy masallarda özüne has vezin (*pum.m*) ve qafiyeler (*puma*) bar.

Şiiriy masallar — edebiyatnıñ acayip bir janrı. Olarnıñ sayesinde adamnıñ hayalı genişley, bediyy damı şekillene ve nutuğı yahşılaşa. Şunıñ içün edebiyatnıñ bu acayip janrinen tanış olmaq fursatını qaçırmamaq kerek.

SARF

Terkipli fiiller

Nutuqta iş-areket nasıl olıp keçkenini fiillerniñ türlü şekilleri vastasinen köstermek mümkün. Olar şu areketlerniñ tabiatını, tezligini, usulını, başını, soñunu, devamlılığını ve diger bir çoq hususiyetini bildire bile. Umumen türkiy sarfta buña **tür** derler. O, qırımtatar tilinde **terkipli fiiller** vastasinen teşkil etilir.

Terkipli fiiller eki ve ekiden ziyade fiilden ibaret olur. Olarnıñ birinci qısımları — esas fiil — *-a/-e/-y* ya da *-ıp/-ip/-p* yalğamalı alfiillerden, em de yardımcı fiillerden yapılır: *kele* (esas) *turmaq* (yardımcı), *qıçıra bermek*, *aşap bitirmek*, *alışıp qalmaq*. Siyrek alarlarda olarnıñ bir sözden de yapılması mümkün: *yuqusıramaq*, *quvğalamaq* (mında yalğamalar qoşma mananı ifade etkenini köredirsiz). Esas kısım yardımcı kısımnen bir şekilde olğan alda ise çift fiil peyda olur: *kirdi-qaldı* (esas mananı birinci kısım bildirir), *çapa-çapa*, *ayta-ayta*, *keçer-keçmez* ve il.

Terkipli fiillerniñ esas mürekkepligi şunda ki, olarnıñ yardımcı kısmı şu şekillerde özünüñ asıl manasından bazıda bambaşqa mananı bildirir. Meselâ:

- *yürmek, bezmek, bermek, turmaq* fiilleri, *-ğala/-gele-*, *-qala/-kele-* yalğamaları iş-areket **tekrarlanğanını, devamlı olğanını** bildirir;

- *barmaq, bermek, ketmek* — iş-areket **başqa şahısqa keçkenini**;
- *körmek, baqmaq* — **imkânını**;
- *oturmaq, turmaq, taşlamaq, yibermek, yazmaq, qalmaq* fiilleri, *-sıra-/sire-* yalğamaları — **usulını**;
- *bermek, qaytmaq, qalmaq, almaq, çıqmaq, ketmek, kelmek, başlamaq, bermek* — **başını** ya da **soñunı**, ya da **areket türlü tarafta yapılganını** bildirir ve il.

1-iş. Cümlelerni oquñız. Terkipli fiillerni tapıñız. Manalarını aňlatıñız.

1. Kimerde onı arabasına oturtıp, bostañğa alıp bara eken. (İ. Abduraman) 2. Şay etip, eki asret yanaşa qabirde yatıp qalalar. (Destandan) 3. Ahmet ahay memnüniyetliknen balalarını faytonğa qoya da: — Sizler kete beriñiz. Biz anañıznen cayav barırmız, — dey. (Lâtifeden) 4. Kirse, qartlarınñ ekisi de büyük iştianen öyle bir külüşeler ki, Zeynep şerfe şaşqın alda olarğa baqıp qaldı. (G. Dermenci) 5. ‘Sen bu lafnı qaydan tapıp çıqardıñ ya?!’ 6. Barıp kelmesi bir saatlik yol. 7. Nariman Aliyeviç ister-istemez sesini köterdi, bir qaç qaba sözler de ayıp yiberdi... 8. Siyrek-sepelek olsa da, körüşip tura edik. 9. Ananas! Uzaq tropik memleketten derya-deñiz keçip kelgen meyva. Onıñ aqqında çoq eşittim, lâkin aşap baqqanım yoq. (İ. Abduraman) 10. Bombadan asıl olğan çuqurını körip, ekisi de şaşıp qaldılar. (Ü. Edemova)

2-iş. Cümlelerni oquñız. Qayd etilgen sözlerniñ manasını açıqlañız.

1. Incinuvdan arqasında sanarsıñ qarıncalar **çapqalay** ediler. (İ. Paşı) 2. Uzaqta yağmur **sepeley**, bu bahıtlı bir evlilikniñ alâmetidir. 3. Dün /tünevin/ gece şeer birinci kere bombalanılğan vaqıtta, yaralanğan yaş student yigit üylege yaqın pek **qıçırladı**. (Ü. Edemova) 4. Elleri qaltıray, endi açuvlanmay, **yazıqsına** edi. (M. Kotsübınskıy) 5. Lâkin onıñ **külümsiremege** tırışqanından ağılsıravnı aındırğan hucur bir qıyafet peyda oldı. (İ. Abduraman) 6. Nikita saba adamlarnen merabalaşa, qol tutuşa, **külümsirey**, temiz qırımtatar tilinde al-hatır soraşa ve

halq şaqalarını yerli yerinde qullanıp, leskerini omuzına urıp, yer qazmağa **çıqıp kete**. (Çerkez Ali) 7. Adamlar **bilir-bilmez ayta bereler**. (İ Paşi)

3-iş. Cümlelerni yazıñız. Qayd etilgen sözlerniñ manasını añlatıñız. Olar diger terkipli fiillerden nenen farq ete?

Onı yerine **alıp barıp** qoysa, bu borcundan qurtulacaq. 2. Meni senden pek uzaq yerlerge **alıp barıp taşladılar**, Vatanım. 3. İşke cayav **barıp kelseñ de olur**. 4. **Barıp körüp keleyim**, — degen. (İ. Abduraman) 5. Cevair anasını tınçlandıрмаğa tırıştı. — Alime, Asan ağağa, inşalla, bir şey olmaz, poyezd toқтаğaninen, **barıp alıp kelirmiz**, balaçıqlarını da tüşün, — dedi yuqarı maaleli qadın. (Ü. Edemova)

4-iş. Berilgen terkipli fiillerden cümleler tiziñiz.

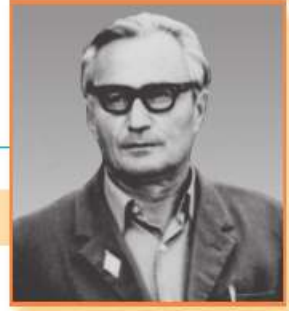
Bere turmaq, aytıp turmaq, bara turmaq, aytıp oturmaq, kelip turmaq, köre qalmaq, duymay qalmaq, çıqıp qalmaq, baqıp qalmaq, yatıp qalmaq, oturıp qalmaq, azırlap qoymaq, etip qoymaq, aytıp qoymaq; qarşılap almaq, çıqıp almaq; oqup çıqmaq, baqıp çıqmaq, kelip çıqmaq.

5-iş. Aşağıdaki terkipli fiillerni oquñız. Olarnıñ hususiyetine diqqat etiñiz. Manalarını añlatıñız. 3–4-ünen cümle tiziñiz.

Çapıp barıp kelmek, yaldap barıp çıqmaq, çapıp barıp yetmek, gizlenip beklep turmaq.

22-nci afta

Ana tilim Remzi Burnaş

Er bir halqıñ öz tili bar
Yaresinen sırdaşqan.
Baldan tath o til oña,
O, bir vaqıt unutilmay.
Menim tuvğan halqımñıñ da
Öz tili bar yırlaşqan,
Biñ bir yıldız arasında
Bu til maña — tolğun Ay.

Bu til meni beşigimde
Ayneninen östürgen,
Yaşlığımdan yetekley o,
Tutıp benim qolumdan.
Bir ecasın coymam onıñ,
Bir arifin unutmam,
Tuvğan halqım onnen bahtlı
Ür ayatñıñ qoynunda!

LUĞAT:

sırdaşmaq — ділитися
таємницями
tolğun ay — повний місяць

ür ayatñıñ qoynunda —
в обіймах вільного життя
yare — кохана, люба
yeteklemek — вести

Sual ve vazifeler:

1. Şiirni ifadeli oquñız.

Fikiriñizce, dünyada ne qadar til bar? Ne içün insan öz ana tili-
ni iç bir vaqıt unutıp olamaz? Ne içün müellif ana tilini 'tolğun

Aynen' qıyaslay? Eserde insan balalıqtan öz ana tilinen bağlı olğanını köstergen satırlarını tapıp oquñız. Şair ana tilini saqlap qalmaq içün neler yapmağa söz bere? İnsanlar öz ana tilini nasıl qayğıralar? Siz ana tilimiz inkişaf etmesi içün ne yapasınız? Evinizde qırımtatar tilinde angi kitap, gazeta, mecmualar bar? Siz içün ana tili nedir?

2. Şiirniñ esas fikrini ifadelegen variantnı seçip alıñız.
 - a) Ana tilinde laf etmek, kitaplar oqumaq, yırlamaq, keçmişni, tarihni, urf-adetlerni, ananelerni öğrenmek kerek.
 - b) Kim ve qaysı halqniñ evlâdı olğanıñnı, tuvğan tiliñni unutma. Tuvğan tiliñni qorumaq, onıñ inkişafına isse qoşmağa tırış.
3. Sinonimler sırasını oqup, aqılda qaldırmağa tırışınız: *til — li-san — zeban; ana tili — doğmuş til; qolumdan — elimden; bahtlı — bahtiyar — seadetli — iqbali.*
4. Şiirde qafiyeli sözlerni tapıp oquñız.
5. **Ev vazifesi:** Remzi Burnaşnıñ 'Ana tilim' şiirini ifadeli oquñız, ezberleñiz.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Tuvğan tilge bağışlanğan çıñlar

Seyyare Mecitova

Tilimiz yoq olmasın, yaşatayıq,
Qart ve yaşqa tilimizni coydırtmayıq.

Yaş analar balasına ayneni aytsın,
Evlâdına tilimizge sevgi aşlasın.

Qartanalar yabancı tilni unutsın,
Er adımda tilimizde laqırdı etsin.

'Babaşkalar', 'anaşkalar' ayılmasın,
'Babaçıgım', 'anaçıgım' yañğirasın.

Büyükler de yaşlarğa ibret olsun.
Er künümüz sabadan tilden başlansın.

Tuvğan dülber tilimizni unutmayıq,
Tilimizni yaşatmağa intılayıq.

Şair, keday bu tilde icat etken,
Küreşlerde qurban olıp kimler ketken?

Asırlarnen tilimizni biz saqlayıq,
Ana-yurtta epimiz gür yaşayıq!

Türküler de yırlansın cıyın-toyda,
Tilni bilmey qalmasın bizim yolda.

Bülbül dayın sayrayıq tilimizde,
Dünya şaşsın, qoltutsın epimizge.

Ana tilini sevmeye ögreteyik,
Şu tilde de epimiz laf eteyik.

‘Ana tilni bilmeyim’ demesinler,
Til öğrenmege küç sarf etsinler.

Avalar da çalnsın, tüşip oynayıq,
‘Ağır ava’, ‘Qaytarma’ nı unutmayıq.

Çıñ, mane uydurıp tilni qayğırayıq,
Halqımıznıñ ‘hazinesin’ toldurayıq.

Vatanımız Qırım nı gülleteyik,
Ana tilini nesillerge yetkizeyik.

LUĞAT:

gülletmek — змусити цвісти
intılmaq — прагнути
ibret olmaq — бути прикладом
icat etmek — творити
keday — народний поет-пісняр

küç sarf etmek — докласти
сили
nesillerge — поколінням
qayğırmaq — турбуватися
yabancı til — іноземна мова

Fikirlerinizi doğru ifadelemeye öğreniniz

Sözler, sözler ...

Tilimizde türlü sözler var. Sözler yardımıyla biz öz fikirlerimizi ifade ederiz.

Tilimizde ulu sözler var. Bular — **sevgi, dostluq, savap, irade**. Güneşli sözler var, meselâ: **künaylan**. Nezaketli sözler çox, meselâ — **‘sağ olun’, ‘afiyetler olsun’, ‘sağlıqlı qalın’**.

Ana, Vatan, Qara dəniz — yüregimizə balalıqdan sığınməyə sözler.

Dostum hər gün **‘Sabahlar hayır!’** deyir. Çox sevərim. Dülber, amma kimdə səmimi aydınlaşdırmaq **‘Selâm aleyküm!’** canımı sıxır.

Tatlı, ağız və tuzlu sözler var. **Tuz** — tuzlu söz. **Yağsızlıq** — ağız söz. **Yuq** — tatlı söz.

Avuç — yımşaq söz.

Adamların adları — bu dülber sözler...

Metni davam etdirin.

• Güzel söz-isimlərdən (oğlan/qız balaların adlarından) bir güldürmə tətbiqin. Onların mənasını izah edin.

• Güzel və çirkin, cılız və suyuq sözler lüğətini tətbiqin.

• Angi sözlərdən yüzünüzə təbəssüm peyda ola?

• Angi sözləri mürekkep, angiləri isə sadə sözlər də sayırsınız?

• Ağır vəziyyətdə angi sözlər sizə yardım edə?

• **Bərşad** və **cən** kimi sözlər aqında nə ayda bilirsiniz? Onlar nə sözlər?

• ‘Sözlərdən çalışmaq çox maraqlıdır’ deyən fikirdən razı-sınız?

23-üncü afta

Ana tilim

Yunus Qandım

Ana tilim, benim tilim,
 Menim çoqrağım.
 Menim gülüm, benim ilim,
 Menim bayrağım.
 Menim dalım, benim sıırım —
 Ana tilim.
 Menim közüüm, benim tamrım —
 Ana tilim.

Şırl-şırl aqar seniñ
 Tatlı sözleriñ.
 Maña qanat taqar seniñ
 Serin yelleriñ.
 Menim tüşüm, benim dağım —
 Ana tilim.
 Menim gecem, benim bağım —
 Ana tilim.

Ana tilim — Alla bergen
 Qaram, beyazım.
 Qaranlıqta yol köstergen
 Çolpan yıldızım.
 Menim bahtım, ğam, quvançım —
 Ana tilim.
 Menim tahtım, bar işançım —
 Ana tilim.

Sen ulusıñ, kelmeşekke
 Seni taptatmam,
 Olur-olmaz kevşeklerge
 Seni talatmam.
 Menim sahram, zem-zem suvum
 Ana tilim.
 Yüce köküm, teren quyum
 Ana tilim.

LUĞAT:

Çolpan yıldızı — Венера (зірка)

ğam — печаль

il — країна, край

işanç — надія, довіра

kelmeşek — прийшлий

kevşek — тут: пожирач

qanat taqar — окрилює

sahra — пустеля

şırıl-şırıl — з легким дзюркотом

taht — престол, трон

talatmamaq — не віддавати на розтерзання

taptatmamaq — не дати

тонмату

yüce kök — величезне небо

Sual ve vazifeler:

1. Şiirni ifadeli oquñız. Şair içün tuvğan til nedir? Bir de-bir beitin-den misal ketirip, cevap beriñiz. Şair tuvğan tilni qorçalamağa azır olğanını angi satırlarda ifade ete? Şu satırlarnı oquñız. Tañ yıldızı (Венера) — kök yüzünde eñ parlaq yıldızdır, o bizge Kü-neşniñ ayatımızdaki sınırsız yaratıcı quveti (безмежна творча сила) aqqında hatırlata. Müellif ne sebepten tuvğan tilni şu yıldıznen teñeştire? Şiirniñ angi beyitlerini ziyade begendiñiz? Ne içün? Begengen beyitlerni ifadeli oqumağa azırlanıñız.
2. Müellif böyle şiirni ne içün yazdı: tuvğan til meselesine diqqatnı celp etmek içünmi ya da tilge öz munasebeti aqqında tarif etmek içünmi?
3. Müellif öz şiirinde nasıl qafiyeler qullandı? Olarnı tapıp oquñız.
4. Sinonimler sırasını oqup, aqılda qaldırmağa tırışıñız:
il — diyar — memleket — devlet; ğam — qayğǵı — qasevet — qaar; işanç — emniyet; yüce — yüksek.
5. Ana tili aqqında ikmetli ibarelerni oquñız. Olardan qaysı birini begendiñiz?

'Ana tili — bu insan balalıqtan ögrenip kelgen ve büyügen soñ laf etmege alışılğan til'.

'Ana tili — bu bizim duyğularımız, Vatanımız ve halqımız ile bağıımız'.

6. Aşağıdaki ibareni öz sözleriñiznen devam etiñiz.

'Ana tili — bu ... '

7. **Ev vazifesi:** Yunus Qandımniñ 'Ana tilim' şiirini ifadelı oquñız, ezberleñiz.

İZAATLI LUĞAT:

Tañ yıldızı — kök yüzünde parlaqlıq ceetinden (за ярскравістю) üçüncü obyektir (Küneş ve Aydan soñ). Tañ yıldızı, Yerge baqqanda, Küneşke daa da yaqındır. Yani Tañ yıldızı Küneşten iç bir vaqıt uzaqlaşmay. Şunıñ içün o, küneş doğmazdan biraz evel ya da küneş batqandan soñ körüne. Bundan sebep oña 'Tañ yıldızı' ya da 'Çolpan' derler.

Zem-zem — Mekke de Kâbe yanındaki muqaddes çoqraq. Endi biñ yıldan berli musulmanlar ondan suv içeler. Ne qadar vaqıt keçse de, suvniñ hususiyetleri deñişmegen.

MUSTAQİL OQUV İÇÜN

Miras

Vasfiye Qıpçaqova

Menden saña qalacaq
Bar baylığım, balam, bil,
Seni millet yapacaq
Menden qalğan Ana til!

Yurtuñ qalsa uzaqta,
Qaytıp kel, anda qalma.
Anañnı unutsañ da,
Ana tiliñ unutma!

Menim bu tenbiyemni
Sen de balaña ögret.

Menden sizlerge miras —
Tiliñni bil, oqu, yaz!

Unutsaň öz tiliñni,
Incıtırsaň sen meni.
Meni aň çin gönülden,
Özgün ana tiliñnen.

Eň muqaddes baylıgıñ —
Vatan ve Ana tiliñ.
Ana tilde oqu, yaz,
Menden saňa bu miras.

LUĞAT:

aň — мут: згадуў
çin gönülden — від усього серця
incıtmaq — кривдити
miras — спадщина

muqaddes baylıq — священне багатство
özgün — своєрідний, специфічний
tenbiye — настанова

SARF

Fiil: pekitüv ve umumiyleştirüv

1-iş. Cümlelerni oquñız, fiil ve fiil şekillerini tapıñız. Müsbet şekillerden menfiy şekillerni yapıñız (ve aksine). Qalıcı/keçici şeklini ve ter kibini tayin etiñiz.

I. Qırım evelki büyük yipek yolunda olğanı, arab memleketleri em de İrannen, İraqnen Qırımımız pek sıqı alış-verişnen oğraşqanı, yaşayışımızda arap ve fars sözleriniñ tilge kirgenine sebep oldı, dedi. Men tatamnıñ degeninen qailim. Bu doğrudır. Qızlar onıñ sözlerine qandılar. Elzara birden qonaqbay olğanını **hatırlasa kerek**, yerinden sıçrap turdı: — Vay, qızlar, yürüñiz birer filcan qave içeyik. Mende tort da bar,— dedi şeñ sesnen. Olarnı aşhaneye davet etti. (G. Dermenci)

• *Qayd olunğan filniñ çeşitini tayin etiñiz. O, şart meylindeki filden ne farq etkeni aqlıñızdamı?*

2-iş. Eserden parçanı oquñız. Cümledeki fiillerniñ zamanını tayinleñiz.

I. ...Kemal öyle de yaptı. Şeerge yaqın bir qasabadan güzel bir ev aldı. Qorantasinen beraber anda yerleşti. Endi Cevairnen Aliyege ana-Vatanğa barmağa yer bar. Qardaşlarınıñ, ekisiniñ de, maşinaları bar. Bir gece bir de-biriniñ evinde geceleseler, ertesi künü olarnı Baydarğa mıtlaqa alıp barırlar. O, birden başqa şey hususunda **hayalsırap ketti**. Men köyümüzde kimni köre bilirim, aceba! Ya bir de birini körgeñ kibi olsam, tanırımı? Aradan keçken yıllar buña imkân berirlermi? ... Ep hatırladı, ep tüşündi. (Ü. Edemova)

• *Qayd etilgen terkipli fiilge diqqat etiniz. Onıñ hususiyeti nededir?*

3-iş. Metinni oquñız. Angi yañı malümatnen tanış oldıñız? Fiillerni tüşlendiriniz.

Til er angi insannıñ ayatında müim yer tuta. Til bilmesen, diger adamlarnen til tapmaq küç olur. Medeniyet ve tarihıñı añlamaq imkânı olmaz. Sizni meraqlandırğan malümatnı da tapıp olamazsınız. Buña beñzer qıynlıqlarnıñ soñu olmaz.

Tilnen bağı bazı faktarnı bilmek isteysinizmi? Dünyada 2700 til ve 7000-ge yaqın şive bar. Dünya ealisi tek 23 tilde laf ete. Eñ çoq söz ingliz tilinde bar. İngliz tilinde deyerlik 160 şive mevcuttur. Atta raqamlı dünyada da ingliz tili esas yer tuta. Künde er 98 daqqada yañı söz peyda ola. Ukrain tili sözlerniñ küçültüv şekillerine zengindir: atta 'вороги' sözünüñ 'вороженьки' degen şekli bar.

Dünya tilleri arasında 200 til bütünley ölgen tiller sayıla.

4-iş. Metinni oquñız. Cümledeki fiillerni şimdiki devamlı zamanda yazıñız.

Dünyanıñ yarısı eki tilde laf ete. Dünyada doquz tilde ise renkni belgilemek içün sözler yoqtır. Bu tillerde laf etkenler tek 'qara' ve 'beyaz' renkleriniñ adlarını kullanalar.

Dünyada eñ çoq angi tilni öğreneler? Fransız tilini. O, ingliz tilinen beraber, dünyanıñ aman-aman bütün ülkelerinde öğretiler.

Tiller ne içün başqa ölkelerde de geniş yayıla? Çünki icret sayesinde insanlar bir ölkeden başqa ölkelere köçeler ve onların beraber tilleri de etraftakilere tesir eteler.

5-iş. Metinni oquñız. Qayd etilgen sözlerge sinonimler tapıñız. Fiillerni yazıp alıp, olarnı kelecik zamanlarnıñ ekisiniñ de menfiy şeklini tertip etiñiz.

Bizim tilimiz — fikirlerimizniñ obrazıdır. Meselâ, fransız tilinde pek çoq manadaş sözler bar. Bunıñ sayesinde bu til diplomatiyağa pek uyğun kele. Yapon tilinde ise sözniñ manası intonatsiyağa köre deñişe bile. Bundan ğayrı, bu tilde nezaketli sözlerniñ bir çoq çeşitleri bar. Olarnıñ yardımınen o ya da bu subetdeşniñ cemiyetteki yerini birden añlamaq mümkün. O ya da bu halqnıñ degerliklerini şu halqnıñ tilinde **'sevgi'**, **'baht'**, **'cenk'**, **'borc'**, **'tabiat'** kibi sözlerniñ ne qadar manadaşları (синоним) olğanına köre belgilemek mümkün.

6-iş. Şiirni oquñız, ezberleñiz.

Ana tilim

Ana tilim — bu muabbetlik, sevgi sıırı.

Ana tilim — bu toy, cıyın, dostluq, eyilik.

Ana tilim — yırıqlarnıñ ölmez yırı.

Ana tilim — bu halqımçün ebediylik!

Löman Suleyman

24-üncü afta

Baarniň kelgeni

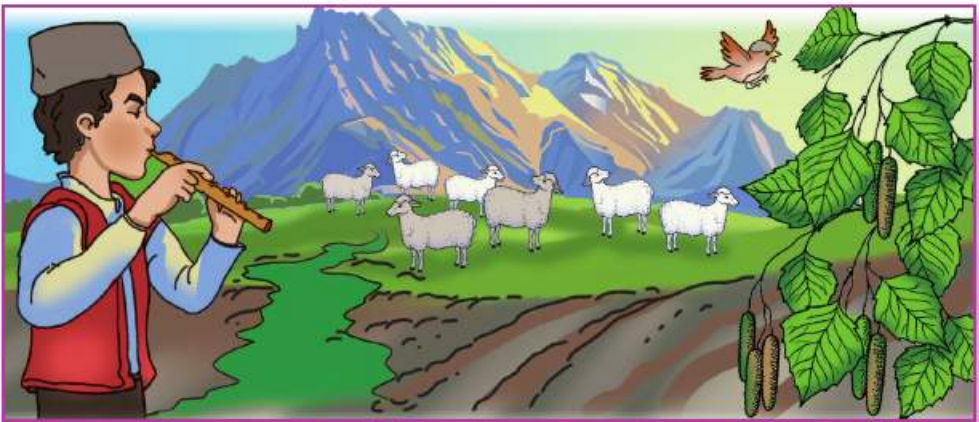
Yunus Temirqaya

Qattı qış artına qaramay qaçqanda,
Sabancı çöllerge urluqni saçqanda,
Qırlarda lâleler, nargüzler açqanda
Duyulır şu şeňli baarniň kelgeni!

Yarlardan qar-yağmur selleri aqqanda,
Terekler, yapaqlar sırğalar taqqanda,
Er közge, er yüzge güzellik baqqanda,
Duyulır şu şeňli baarniň kelgeni!

Al-pempe ufuqlar nurlarğa batqanda,
Güllerge, bülbülge asretlik artqanda,
Qızgın iş er kesni özüne tartqanda,
Duyulır şu şeňli baarniň kelgeni!

Sürüler otlaqqa cayılıp alğanda,
Çobanlar ezginen qavalni çalğanda,
Gönüller zevq-sefa, şadlıqqa tolğanda
Duyulır şu şeňli baarniň kelgeni!

LUĞAT:

al-pempe ufuq — *рожевий обрій*

ezgi — *наспів*

göñül — *серце*

qızgın iş — *гаряча, напружена*

пора

şadlıq — *радість, втіха*

yar — *обрив*

zevq-sefa — *задоволення і*

насолюда

Sual və vəzifələr:

- Şeñli baarniñ kelgenini neler duydura? Başta cansız tabiatta, soñra canlı tabiatta olğan deñişmelerni tapıp oquñız. Baarde insanlar nasıl qızgın işler alıp baralar? Baarde insan etrafında nelerni köre? Qaysı dördlüklerde küneşniñ qonmasını, terekleriniñ dülberligini, açılayatqan baar çeçeklerini köresiniñiz? Şair öz şiirinen oquyıcını nasıl etip ruhlandıra? Şair oquyıcığa özünüñ angi keyfini bildirecek ola? Şairniñ baarden ayrette qalğanı qaysı tekrarlanğan satırlarda ifade oluna?
- Angi fikirnen razısıñız?
 - Şair tabiat levhalarını tasvir eterek, öz keyfini ve duyğularını ifade ete, oquyıcını eyecanlandıra, onıñ duyğudaş olmasına yol aça ve şiirni qaytadan oqumağa çağıra.
 - Suvuq qıştan soñ çoqtan beklenilgen baar kele. Baar endi-endi uyanayatqan tabiatnıñ bağrında küneş nurlarında isinmege imkân bere.
- 'Şair baarniñ kelmesine pek quvanğanı içün duyğuları içine sığmay' degen fikirnen razısıñız mı?
- Aşağıdaki söz birikmelerini başqa sözlernen ifade etiñiz: 'terekler, yapraqlar sırğalar taqqanda', 'qattı qış artına qaramay qaçqanda'.
- Bu şiir siziñ söz baylığınıñız nasıl etip arttırıa bile? Şiirni oquğanda nasıl yañı sözlerni rastketirdiñiz?
- Ev işi:** Yunus Temirqayaniñ 'Baarniñ kelgeni' şiirini ifadeli oquñız, ezberleñiz. Ezberlev — fikirleriñizni qolay ve doğru ifadelemege yardım eter.

MUSTAQİL OQUV İÇÜN

Baar

İzzet Emirov

Yır

Ne güzel Qırımın baari,
Bağ-bağça gül-çeçek açqanda.
Çoçamiy torğaylar çırlıdap,
Çöllerge ezgiler saçqanda.

Bağlama:

Aydıñız, balalar, birlikte
Çayır-qırlarnı kezeyik.
Mos-mor melevşe, çeçekten
Qoqulı güldeste tizeyik!

Baqıñız, yem-yeşil ortalıq.
Kiyingen, quşanğan çayırlar.
Tıñ sema astında — toğayda
Gül toplay bahtiyar balalar.

Bağlama:

Aydıñız, balalar, birlikte
Çayır-qırlarnı kezeyik.
Mos-mor melevşe, çeçekten
Qoqulı güldeste tizeyik!

Tarlalar yem-yeşil kiyingen,
Sekirşe qozular erekte.
Nazlı nağmeler tökeler
Bülbuller suv boyu terekte.

Bağlama:

Aydınız, balalar, birlikte
 Yeşergen qırlarğa çapayıq.
 Aqbardağ, melevşe, zümbülden
 Qoqulı güldeste yapayıq!

LUĞAT:

çayır-qırlar — чаїри-рївнини
 erekte — вдалині

nazlı nağmeler — ніжні мелодії
 sema astında — під небом

SARF**Fiil: pekitüv ve umumiyleştirüv**

1-iş. Cümlelerni oquñız. Fiillerniñ (şu cümleden terkiplilerniñ) derecesini tayın etiñiz.

I. Aşhaneniñ içi çoq yarıq ve temiz edi. Bir tarafında soba, savut yuvuv çeşmesi, dolaplar olsa, diger taraftan büyük, uzun masa tura edi. Masanıñ etrafında, divar túbünden tutturıp, milliy şekilde divar yastıqlarınen donatılğan yımşaq set tura. Qızlar gürleşip, sofra başındaki setke yerleştiler. Olarnıñ çeşit-türlü mevzularda subetleri endi sofra başında devam etti. Olar quşlar kibi çivildeştiler. Çereleri quvanç ile toldı.

II. 2008 s. Qart qoynunda qalaç Keç küz. Künler ep salqınlaşa, avalar ep bozula, de yağmur yağa, de Qırımğa ait sızgırıcı toqtavsız yel üfüre, er şeyni — terekleriniñ dallarındaki soñki yapraqlarını üzip alıp qaça, kökteki bulutlarını aydaştıra, adamlarını raatsızlay. Küneş qaralı-beyazlı bulutlar arasından kimerde bir körünip ala. Nefaqacı qartlar böyle avalarda biri-birlerine bara, körüşe ve yaqından qonuşmağa seveler. Qave, çay içeler. (G. Dermenci)

2-iş. Fiillerni er bir meyilde çoqluqta 1-ci şahıs şeklini yazıñız. 3–4-ünen cümle tiziñiz.

Nümunе: basmaq — basamız, basayıq, bassaq, basqaydıq, basmalımız.

Çalışıp almaq, bildirmek, solmaq, şeñlenmek, sökmek, kirsetmek, devam etmek.

3-iş. Cümlelerde fiillerni tapıñız. Olarnıñ meylini tayin etiñiz.

I. Gülçere sabalıq aştan soñ savut-sabanı yuvıp, evni sipirip, tükänğa çıqmağa **tedarikleneyatqanda** qapınıñ çañı çalındı. Açtı. Baqsa bosağa aldında sabıq kursdaşı, sırdaşı Gülsüm yılmayıp tura.

— Vay, Gülsüm! — dedi o eyecannen.— Sen qaydan çıqtıñ?!

— Kökten tüştüm.

— Kökten?..

— Ebet ... Uçıp keldim .

— Pek yahşı etkensiñ. Kirse.

Musafir kirdi. Gülçere onı quçaqladı, yanaqlarından öpti.

— Köçip keldiñizmi? — dedi .

— Ebet. Endiden soñ Vatanğa musafirlikke kelmek mümkünmi? — cevaplandı Gülsüm.

— Mümkün degil. Lâkin keleler... Keç, otur.

— Alâ daa musafirlikke kelip ketkenler barmı?! — taaciplendi Gülsüm divanğa çöker eken.

— Barlar... Yüreler yollar içinde.

— Halqımıznıñ arasında hucur adamlar bar, e... Bir-birlerine yaqınlaşmağa istemeyler.

— Sen daa mindaki hucurlıqlarnı körmediñ. Oturıp tur. Men bir qave pişireyim. Soñ laf etermiz... Körüşmegenimizge tamam sekiz yıl oldı, — dedi Gülçere musafirniñ aldındaki masa üstüne qave ketirip qoyğan soñ. — Qana, buyur... Başta sen Özbekistan haberlerini ayt. Soñ men mindaki yañılıqlarnı söylerim... (İ. Abduraman)

1. Qayd olunğan terkipli fiilni talil etiñiz, em imlâsına köre netice çıqarıñız.

2. Böyle (-qanda) fiil şekilleri, yuqarıda berilgen Y. Temirqayanın şiirinde sıq rastkele. Olarnı yazıp alıñız. Terkibine köre talil etiñiz. Yer kelişiniñ yalğamaları fiil şeklinde qullanılğanda bam-başqa mana bildirgenine emiyet beriñiz.

4-iş. Aşağıdaki mürekkep fiillerni cümlede qullanıñız.

Devam etmek, raat emek, zarar olmaq, hayır olmaq, üküm etmek.

5-iş. Mürekkep ve terkipli fiilləri tapınız. Oların mənasını anlayınız.

I. Muradasıl qartqa sağlıq sorap kelgen qomşusu Settar qart:

— Bir qorantada qarı-qoca yahşı , muabbet yaşaylar, — dep laf açtı ve devam etti: — Yaşayış ketişatında er şey ola. Munasebet de birden, beklemeden öz-özlüğinen mürekkepleşip, būs-bütün menfiy tūs ala bile. Bu vaxıtta qocası digetine köz etip, qadınını incitması mümkün... Ömrünü yaşamaq qolaylıqnen olmay. Yahşısı böyle alları özara çəzsələr ne olur eken? Böyle işlerge din erbabları baş qoşsa güzel olur edi.

— Ya, toqta, Settar, olar da çeşit-türlü yaşta olalar da? Yaş insan bu aile meselesinde ne anlay bile? Bu kelişmez, deyim.

— Quran-ı Kerimde episi bar. Yaşmı, qartmı, onun emiyeti iç de olmay, çünki Alla Taalâ buların episini bizge çoqtan bildirdi. (G. Dermenci)

• *‘Olmaq’ fiiline diqqat etiniz. Onun mənası və cümledəki vəzifəsinə görə nəticə çıxarınız.*

II. ...Olar bayağı vaxıt subetleşip oturdılar... Közleri ögünde qaranlıq içinde açıqtan çekişeyatqan balaları **canlanmaqta edilər**. Çoqqa barmay er kes tındı, oturma yerinde yuqlap qaldı. Alime bütün gece yuqlamay, balalarını düşünip çıqtımı, yoqsa olarnen bağlı tüşler kördimi, anlay olamadı. Lâkin yarı gecədə körge tüşünü pek aydın hatırlap qaldı. Qocası ona qalpağı içinde qanatçıqları solpırap qalğan, yarı tiri, yarı ölü alında yatqan bir qaç çipçeçik berdi:

— Alime, olar pek üşügenler, pek azaplanğanlar. Sen olarnı baq, ölümden qurtar, — dedi. Alime ona bir şeyler aytmak istedi, lâkin yetiştirip olamadı. Qocası birden ğayıp olıp keti. O, çipçeçiklerini deral qalpaq içinden çıqardı, suv berdi, er birini nevbət-nevbətnen avuçı içine alıp, bir şeyçikler aşattı. Kene suv berdi. Olarnı yanayatqan sobanın yanına alıp bardı, qızınmalarına yardım etti. Birazdan soñ çipçeçikler yavaş-yavaş başçıqlarını köterip başladılar. Qanatçıqlarını cıyıstırıp, öz bağrılarına bastılar. Yerlerinden turdı ve ev içinde dolandılar. Çivildeştilər. Sarı, tendürist, dülber çipçeçiklərge çevirildilər.

Lâkin bir daneçigi öyle de, qanatçıqlarını solpiratqan alda, ya-tıp qaldı. (Ü. Edemova)

- *Qayd olunğan fiilniñ zamanını tayin etiñiz.*
- *Emir meylinde fiillerni tapıp, tüslendiriñiz.*

6-iş. Metinni oquñız. Qayd olunğan fiillerni yazıp alıñız, soñ, nümü-nege esaslanıp, talil etiñiz.

Nümüne: güzelleşe — fiil, sade şimdiki zaman, 3 şahıs, teklikte, ortaqlıq der., ikâye meylinde, haber vazifesinde.

Baarde tabiatnı közetüv

Baar kelgeninen çevre-etraf **uyana**, çeçek aça, daa da çoq **güzelleşe**. Tabiat yavaş-yavaş yañarıp **deñişse** de, kün sayın bu deñişmelerni közetmek mümkün. Baarde küneş daa çoq **qızdırmağa başlay**, kün uzana. Qar irip başlay ve anda-mında baar ırmaçıqları **aqa**, tamçılar **tamıp başlay**. Ava ise **deñişip tura**, de küneş **parılday**, de küçlü yel **üfüre**.

7-iş. Oquñız. Fiillerni (şu cümleden terkiplilerni ve fiil şekillerini de) yazıp alıñız. Olarnıñ derecesini belgileñiz.

Baar

Baar kelgeninen tabiat uyana, çevre-etraf yavaş-yavaş canlan-na. Tabiat aşiqmadan deñişip başlasa da, kün-künden yañarıp kelgeni, dülberleşkeni közge çarpa. Baar kelgeninen küneş daa

da parlaq yanmağa başlay, künniñ uzunlığı arta, qar iriy, ırma-
cıqlar aqa, töpelerden tamçılar tama. Ava daima deñişip tura, de
parlaq küneş yana, de küçlü yel üfüre.

8-iş. Oquñız. Qayd olunğan fiillerniñ derecesini tayin etiñiz. Zamir-
lerni tapıp, olarnıñ da çeşitini tapıñız.

İnsan tabiat aleminen balalıqtan tanış olğanı kibi, bitmez-tü-
kenmez şiiriyet alemi de közü ögünde balalıqtan **açıla**. Er kim
tuvğan tabiatnı özcesine köre ve is ete: etraftaki dülberlik kimni-
dir pek **tesirlendire**, kimdir ise oña sakin baqa. Bu da insannıñ
şahsiy meyilligine (*індивідуальна схильність*), ösken müiti
(*середовище*) ve terbiyesine bağlıdır. Şiiriyette de aynı... Şiiri-
yetni kerçekten sevgenler, ömürinde bir bediiy satır yazmasalar
da, er bir beyitni is ete bileler (*відчувати*), tabiatnıñ güzelligine
pervasız baqıp olamaylar. Şiiriyet oquyıcınıñ qanına siñe. Şiirler
oqumağa sevseñiz, demek, şiiriyetni de sevesiñiz.

Seyran Suleyman

• *Tesirlendirmek sözüniñ mürekkep çiftini teşkil etiñiz.*

9-iş. İfadeli oquñız. Terkipli fiillerni yazıp alıñız.

Baar kene kelip yetti diyarğa,
Töpemizde ap-açıq kök pek teren.
Yutıp küneş nurlarını şu ara
İrip ketken bulutlar kök yüzünden.

Riza Halid

25-inci afta

Navrez

Riza Fazıl

Buvlaňan topraqqa sançılsa saban,
Çöllege qoyların aydasa çoban.
Sevinem körüp men Navrez kelgenin,
Ayatnı selâmlap küneş külgenin.

Navrez — o tarlağa birinci adım.
Yürekten sezdire hoş yemek dadın.
Navrez — o ilk baar bayramı bizde,
Eň hoşnut duyğular başlay Navrezde.

Şu künü dünyağa suqlanıp kezem,
Er yerde ilk baar qoqusın sezem.
Navrez o — ketire yurtqa yaraşyq,
Men oňa yaşlyqtan olğanım aşyq.

LUĞAT:

aşıq olmaq — *закохатися*
 buvlanmış topraq — *земля*
волога, з випарами
 dünyağa suqlanmaq —
захоплюватися світом

hoşnut duyğular — *найкращі*
(приємні) почуття
 hoş yemek dadı — *очікування*
гарного врожаю
 yaraşıq — *окраса*

Sual ve vəzifələr:

1. Şiirni diñlenip oquñız. Şiirni oquğanda, sizge angi tabiat levhaları körüne? Şair nege sevine? Navrez ne vaxt kele? Navrez adamlarğa neni sezdire? Ne içün Navrezge ilk baar bayramı deyler? Baar insanlarğa nasıl hoşnut duyğular bağışlay? Şair tabiatda kezingende nelerni seze? Navrez yurtumuzğa ne ketire? Fikriñizce, şair ne içün Navrezge aşiq olğan? Halqımız daa nasıl baar bayramlarını qayd ete?
2. Siz oquğan şiir ne aqqında? Cümleli devam etiñiz.
Şiir, insanlarğa eyi duyğular bağışlağan ...
3. Şiirniñ baş mevsusını bildirgen variantnı belgileñiz.
 - a) Baar kelgeninen yurtumuzğa Navrez de kele, o bizni tabiat bağına çıqmağa, baarde yapılacaq işlerge azır olmağa çağıra.
 - b) İnsanlar özünüñ aqiqiy tamırları — tabiatqa intılır, özünüñ ve etraftaki açılğan ömürni can-yürekten severler.
4. Şair tabiatnı şiirde nasıl tasvirley?
 - a) köterinki ruhta, mücizeviy;
 - b) adiy, er vaxıttaki kibi turmuştaki, renksiz.
5. Şiirni ğayrıdan oquñız. Angi dördlülknı begendiñiz?
6. **Ev işi:** Riza Fazılınıñ 'Navrez' şiirini ifadeli oquñız, ezberleñiz.

MUSTAQİL OQUV İÇÜN

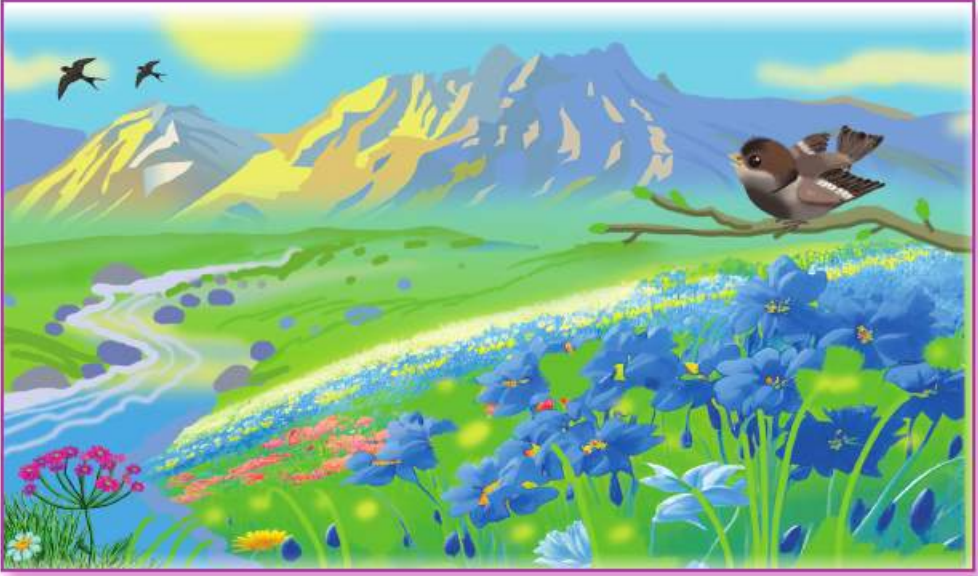
Navrez

Reşid Murad

Dereler, qırlarğa baarniñ mücesi —
 Birinci selâmı navrezler keldiler.
 Çimenler uyandı: quş sesi, quş sesi,
 Kök küldi, küldi yer.

Türküler yan-yana nasırlı ellernen
 Bağçevan tebessüm bağına şeñ kele.
 Qavalnıñ, özenniñ nağmesi yellernen,
 Aq başlı dağlarğa yüksele, yüksele.

Baarnıñ, topraqnıñ birinci selâmı,
 Birinci çeçegi, mücizesi — navrezler.
 Köylüniñ bayramı, kedaynıñ ilhamı,
 Navrezni sevgenler yengil iş sevmezler.

LUĞAT:

baarnıñ mücizesi — *весняне
диво*
 çimenler — *тут: луки*
 dere — *гірська долина*

kedaynıñ ilhamı — *натхнення
поета-пісняра*
 nağme — *мелодія, наспів*
 nasırlı — *мозолистий*
 qır — *стен*

SARF

Fiil: pekitüv ve umumiyleştirüv

1-iş. Metinni oquñız. Onda tabiatnıñ angi deñişüvi aqqında söz yürütile? İnsannıñ ömründe şu deñişüvnen bağı künlerniñ emiyetini añlatıñız.

Qadimiy zamanda adiy adamlar esasen ziraatçılıqnı oğraşqanlar. Bol bereket almaq içün boğday ne vaqıt saçılğanını, topraq ne vaqıt sürüleceğini, bereket ne vaqıt cıylğanını, yağmur ne vaqıt olacağını, ayaz ne vaqıt keleceğini bilmek kerek ediler. Bunıñ içün adamlar avalar, mevsimler nasıl deñişip turğanını diqqatnen közetip kelgenler, ava nasıl yağacağını öğünden bilmege ögrenenler. Bütün bu közetüvler halq taqviminde öz aksini tapqan. Halq taqvimi asırlar devamında şekillengen ve küneşniñ vaziyetine köre meydanğa ketirilgen. Baardeki ve küzdeki künnen gecenıñ teñligi, qıstaki ve yazdaki küneş turuşı künleri esas künler sayılğanlar.

• *‘Halq taqvimi’ añlamını tayin etiñiz.*

• *Yaşağan yerinizen bağı ‘taqvim’ni tiziñiz. Buña tabiat deñişmelerine esaslanaraq, baarde ve diger yıl mevsimlerindeki hususiyetlerni anıqlañız.*

2-iş. Metinni oquñız. Metinden halq bayramları aqqında bilgileriñizni hatırlañız.

Qırımtatar halqınıñ bir qaç mevsimiy bayramı bar.

Mart 21-de — baardeki künnen gecenıñ teñliginde — **Navrez** bayramı qayd etile. Mayısñ birinci cumaertesi künü — **Hıdırlez** bayramı keçirile. Sentâbr 21-de — küzdeki künnen gecenıñ teñliginde — **Derviza** bayramı keçe. Dekabr 22-de — yılñ eñ uzun gecesinde — **Yıl gecesi** qayd etile.

İnsannıñ ömrünü bayramlarsız tasavur etmek mümkün degil. Olar halqınıñ ayatını, eski zamanlardan şimdiki künge qadar, qavrap alalar.

• *Şu bayramları siz nasıl keçirgeniñiz aqqında ikâye etiñiz.*

3-iş. Metinni oquñız. Metinde berilgen resmiy malumatqa bilgiler qoşmağa tırışıñız. Halqımız arasında Navrez bayramı nasıl olıp keçkeni aqqında soraştırıñız ya da İnternet vastasinen tapıp baqıñız.

Navrez

Bu baar bayramı ziraatçılıqnı bir devirde peyda oldı. Şunıñ içün bu bayram ziraatçılarınıñ baş bayramı sayıla. Bu bay-

ram halqara seviyede tanılıp, *BMT* bayramlar taqvimine de kirsetildi.

Fars tilinde ‘navrez’ — ‘yañı kün’ demektir. Baar kelgen soñ sıcaq künler de kele, tabiat uyana, güzelleşe. Navrez tabiatnıñ ğayrıdan tiklengenini, yıl bol bereketli olacağına ümütüni temsil ete.

4-iş. Metinni diqqatnen oquñız, onda berilgen nasiatlarnı yazıp alıñız. Aqlıñızda tutuñız.

Baar keldi

Baar keldi. Üylede küneş ep yüksekçe köterile, ziyade qızdırıp başlay. Künler ep uzanalar. Yer qardan arına. Dereler boylap ırmaqlar aqalar. Özenlerniñ buzu irip başlay.

Qıştan soñ sen yengil kiyinmege isteysiñ. Sıcaq urbalarıñnı çıqarmağa daa aşırma. Avası daa suvuq. Suvuqlanıp hastalanmaq mümkün. Areketli oyunlar içün quru yerlerni sayla. Muqayt ol, ayaqlarıñnı sılatma. Eger de sılatqan olsañ, aman evge barıp, ayaqqaplarıñnı ve çoraplarıñnı deñiştir.

Bağçada, bostanda, azbarda büyüklerniñ işlerine yardım et.

Baarde çoq kezinmege isteysiñ, amma kün tertibi aqqında unutma.

5-iş. Şiirni ifadeli oquñız.

Erte baarde

Ayaz endi ökelenmey, yuqlap qalğan,
Ve terekler yeşil renkke sevda olğan...
Tek yaş emen pitağına qonğan torğay:
— Beşiktem! — dep, öz-özünü sallap yırlay.

Riza Halid

** Şiir ifade etken levhamı sözler ile ańlatıñız. Sizde erte baar manzarası angi teesurat ve körünişler doğura?*

26-ncı afa

Tutıp alınğan Vatan

Tair Halilov

Povestten parça

Dam töpesinden aqrın söngen qızıl çabaqnı seyir eter ekim, men dünyanıñ ğayet keniş ve qocaman, sır tolu olğanına taaciplene edim.

— Ne yapasñ damda, tez tüş, baqayım! — apansızdan anamnñ telükeli davuşını eşitip, seskendim.

— Anaçığım, küneş sabağa qadar qayda saqlana, ya?

— Ne dedim saña? Tez tüş damdan, — tekrarladı anam ve sualimni eşitmegen kibi cevapsız qaldırdı.

— Kerçek, anaçığım, aytsa, qayda küneş coyıla, ya?

— Büyük olsañ bilirsñ.

İşte, er zaman böyle. Er bir pıtraqlı sualime şu cevap. Ne zaman büyüycem de meni meraqlandıırğan suallerime cevap bulacam. Eh, anam, anam... Bilgen olsaydñ, meni qıynağan suallerge men şimdi cevap bilmek isteyim.

— Rica etem, muqayt ol, — dedi anam tınc, mulâyim tavor ile. — Aşıqma, yavaş tüş.

Ayaqlarında ezilgen porsuna pötükler, üstünde ipranğan, ufaq çeçekli ince yaz anteri, beyaz qıyıqnen sarğan çalarıp başlağan başını yuqarı köterip, o, diqqat ve telâş ile maña baqmaqta edi.

Men yılmaydım. Qollarımnen qısqaç kibi merdivenge yapışıp, sırtıma aylanıp, damdan tüşe başladım. Yalınayaq ayaqlarımni uzata berip, zar-zornen ağaç basamaqlarına yetkize edim.

— Elleriñni bıraqma saqın, qaviy tut. Başta sağ ayağıñni uzat, endi sol ayağıñni bas... Avle, işte. Aferin! — dep oynay ve qandıra edi anam.

Oña yaqınlaşqanda, çabikle qoltuqlarımdan tutıp, köterip alıp, muqaythqnen yerge bastırttı. Soñ öğüme tiz çökti de, közlerime baqtı.

— Damğa bir daa çıqma. Yahşımı? Sen daa küçüksin, — dep tenbiyeledi ve piyazladı: — Alla saqlasın! Saña bir şey olsa — ölerim. Ondan haberiñ barmı?

— Bağışla, anaçığım, başka çıqmam. Vallai-billâi, çıqmam, — dedim.

— Yür, sığırnı sağmağa yardım etersin, — dep elimden tutup, süyrekledi.

Yarım qopqa cıllı suv alıp, arança kirdik. Sığırımız yaqında buzavlağan edi. Sağmazdan evel anam sığırnıñ aldına bir quçaq qoqulı taze piçen qoydı ve davul kibi yelinini cıllı suvnen yuvıp, temiz beznen sürtip qurutqan soñ, astına boş qopqa cılıştırdı da, eki elinen sağıp başladı.

— Dur, qıbirdama! — bazıda qıçıra anam sığırğa ve maña muracaat ete:

— Çibinlerni quv!

Men evel-ezelden azırlağan yeşil yapraqlı pıtaq ile ayvannıñ üstüne qonğan çibinlerni ve sonalarını quvam.

Süt aqımları dız-dız etip qopqa tübüne urula, köpüre. Ki-mer sığır qılıqlı, tentek ola, özünü sağdıra, qopqa sütkke tolğan soñ, beklemeden tepip, qopqanı avdara, sütni yerge töküp taş-

lay. Bizimki öyle osal tabiatlı degil. Sağıp bitirgence ögüne qoyulğan piçenni qıbirdamay aşay turğan, tek uzun quyruğını salılay berip, cansıqıcı çibinlerni quva. Lâkin anam bütün sütünü sağmay, buzavğa da qaldıra. Qopqa köpürgen bem-beyaz cıllı sütke tolğan soñ, buzavı çezip anasına yibere. Buzav tiz çökip, qalğan sütünü toyğance eme.

Evge kirip, sağılğan sütüni eki-üç qatlı temiz maramadan süzgen soñ, anam maña bir meşrebe tolu taze cıllı süt bere. Men ağızımnı sütke batırıp, dudaqlarımın yalay-yalay içem.

— Daa bereyimmi? — dep soray anam.

— Yoq. Toydım.

LUĞAT:

aqırın — *повільно, поступово*

cansıqıcı — *надоїдливий*

çabikle — *швидко, жваво*

ıpranğan — *зношений*

mulâyim tavor ile — *ніжним*

тоном

osal tabiatlı — *з поганим*

характером

pıtraqlı sual — *складне питання*

porsuna pötükler — *взуття з*

парусини

qılıqlı — *з характером*

qısqaç kibi — *як кліщ*

qızıl çabaq — *вечірня зоря*

seskenmek — *здрігнутися*

telükeli — *стурбований*

tenbiyelemek = *тенбилемек* —

давати настанови

vallai-billâi — *йй-богу, клянуся*

yılmaımaq = *külümsiremek* —

посміхатися

Sual ve vazifeler:

1. Metinni oquñız. Suallerge cevap beriñiz.

Baş qaraman nelerge taacıplene edi? Oğlanıñ pıtraqlı sualleri-ne anası daima nasıl cevap bere turğan? Eserde baş qaramanıñ anası tasvir etilgen parçanı tapıp oquñız. Oğlan damdan nasıl etip tüşti? Bala yerge tüşken soñ, anası öni neler dep tenbiyeledi? Ana öz oğlunu ne içün cezalamadı? İkâyede ana öz oğlunu yürekten qayğırğanını tarif etken cümleleri tapıñız. Ana balasını elinden tutıp, qayda alıp ketti? Aranda ana ne yaptı? Ya oğlan? Olarnıñ sıgırı nasıl ayvan edi? Qopqa cıllı sütke tolğan soñ, ana ne yaptı, balasına ne berdi? Parçada kimniñ adından söz yürsetile? Parçanı begendiñizmi? Oğlanıñ angi tabiat çizgileri onı anasından afu soramağa mecbur etti? İkâyede tasvir olunğan

vaqıalar qayda keçə: Qırımdamı ya da sürgünlüktemi? Ne içün bu fikirdesiniz? İkâyeden parçanı oquğanda nasıl levhanı köz ögüne ketirdiniz? İkâyeni oquğanda sizde nasıl duyğular peyda oldı? İkâyede öz ayatınıznen teñeştirile bilecek yerleri barmı?

2. Aşağıda berilgen fikirləri oquñız. Qaysı birinen razısıñız?

a) Analarnıñ episi öz balalarını seveler. Bunu aqılta tutmaq ve analarnıñ qadrine yetmek kerek. Balalıq pek acayip bir devir, onda baht ve samimiyyət çoxtır. Balalıq çağımızğa qayıt olmasaq da, hoş hatırlavlar daima biz ile qalmaqta.

b) Balalar bahtlı olması içün anaları olarnıñ yanında olmalı. Bala öz anası yanında özünü bahtlı duya, etraftaki alemge baqıp quvana. Ananın sınırsız sevgisinden bala baht tapa.

c) Analar daima öz balalarını qayğıralar. Olar öz evlâtlarının amallığı içün elinden kelgenini yapalar. Balalar ösken soñ tuvğan evlerini, aziz analarını unutmaylar.

3. Ana obrazının tarifini öz sözleriniznen devam etiniz: alçaq-göñüllü insan, merametli, oğlunu qayğıra ...

4. Esernin bu parçasını bir daa oqumaq ister edinizmi? Ya devamını bilmek?

5. Sinonimler sıralarını oquñız, aqlınızda qaldırınız: *yılmamaq* — *külümsiremek*; *tenbiyelemek* — *nasiat etmek*;

6. **Ev işi:** Metnin tafsilatlı ikâyeye etiniz, eser qaramanlarının portretlerini ağızaviy şekilde tarif etiniz.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Ana — eñ aziz insan!

Seyran İbrahim

Ana — evnin cırağı,
Onıñ sönmez ocağı.
Sofraların bolluğı,
Evlâtların toqluğı.

Ana — küneşin nuru,
Özenlernin köpürü.
Deñizlernin yalı, Saba o, Tañ yıldızı.

Ana — Yurtnın direği,
İnsanların melegi.
Çeçeklernin qoqusı,
Cennetnin hoş qapusu.

Ana — bu raatlıq, quvanç,
Ağır künde o tayanç.
İnsanların ilk sözü,
Tebessüm saçan közü.

Ana — bu tıncılıq evi,
Bitmez-tükenmez sevgi.
Geceniñ aynenisi,
Tatlı, şifalı sesi.

Ana — ayat bahtlığı,
Qorantaniñ baylığı.
Meyvalarnıñ şırası,
Merhametlik deryası.

Ana — qışnıñ sobası,
Yazda terek taldası.
Ömür yolunda yoldaş,
O, em dost, em arqadaş.

Ana — bu nazik eller,
Sakinleşir sert yellər.
Evlâdı içün derman
Ana — eñ aziz insan!

LUĞAT:

bitmez-tükenmez —
нескінченний, без кінця-краю
derman — *ліки*
melek — *ангел*
merhametlik deryası — *річка*
милосердя

sakinleşmek — *затихати*
talda — *тінь*
yoldaş — *супутник*
yurtnıñ diregi — *тут: основа*
життя

SARF

Malümatnıñ doğrulığı ve aqiqatlığı. Akademik insaflıq.

Plagiat. İnsannıñ añını malümat yardımınen aldatıp idare etöv

Doğruluq, aqiqatlıq, insaflıq, aldatma — bularnıñ episi insannıñ umumiy medeniyetine bağıldır. Teessüf ki, eñ-evelâ edepnen bağılı müim ananeler, zemaneyi yaşayışımız da büyük telükege oğradı. Doğru sözni, aqiqatnı aytmaq ve onı qorçalamaq ket-kete qıyın ola, attı o, özünüñ manasını ve qıymetini coya. Qonuşuvda kiyikler arasındakı kibi biri-birini qullanmaq, şunen idare etmek tırışıla. Malümat edepke, terbiyege baqmay, attı utanmay qullanıla, bazıda malümatqa yalınız qullanuv tarafından qıymet kesile. Hususan, neticege irişeyik dep, türlü tarzfenlikler (tehnologiyalar) uydurıla.

Bularnıñ episi cemiyetnıñ er angi seviyesinde qanun-qaidelernıñ bozuluvına ketire. Bu vaziyet de, milletimizge has olğan ve eñ ağır devirlerde qorçalap olğan nesiller arasındakı bağlar-

nin üzülvine, yani ana-baba öz balalarından anlaşılamazlıqlarına ketire bile.

Şunun için biz qonuşmağın esas vazifesini daima hatırlamaq kerkimiz. O, qonuşuv yardımından özara küreşmək, iddialaşmaq, dava etmək degil, **añlaşmaq, bir fikirge kelmek, barışmaq, eyi işdeşlik tizmek, muabetlik esasında dostluq munasebetlerini doğurmaq**tan ibarettir. Buña siz: 1) künde körge ve oqulğan eserlerde hatırlatılğan eyilik ve kemlik ne olğanını unutmamalı; 2) birevni bir şeyde qandırğanda, başta bu aqiqatmı yoqsa aqiqat olmağanını dos-doğru añlap, soñ bir şey açıqlamaq, meydanğa çıxarmaq kereksiz, çünki ayılğan sözlerge endi siz de mesüliyetlisiz. Şunun için ayılğan şeyleriñiz birinciden **aq söz, aqiqat** olmalı.

Mesele daa şundadır ki, qonuşuvda sıq diger insanlarnın duyğuları (saranlıq, eyilik, küncülik ve dig.), olarnın nuqsanı (yetişmemelikleri) köz ögüne alına, bunın esasında da netice çıxarıla ya da olar qullanıla. Mına böyle edepten tış, yani qonuşuvda bir insan aldatmağa tırışqanını anlatılğan kibi vaziyetke **aldatıp idare etüv** (*manipulâtsiya*) deyler. Subetdeşke aqiqat ve insaf ile munasebette bulunğanlar ise aktual malümat berirler.

Aşağıda eki türlü usulnıñ çizgilerine diqqat eteyik:

Aldatıp idare etüv	Aktual malümat berüv
Yalan. Adam aynecilik usullar qullana, qılına, özünü er taraftan yahşı köstermege tırışa, öz duyğularını pek saylap, vaziyetine köre ifade ete.	Aqiqat, aydınlıq. Er angi alda özünü tutıp qala (<i>mpumae sebe v pykax</i>)
Añsız (tez yorula, beze). Ayatnıñ qıymetine barmay. Tek istegenini köre ve eşite.	Añlı (seslene, meraqlana, ayatnıñ qıymetine bara). Tek özünü degil, digerlerni de köre ve eşite. Daima şahsiy fikri bar.
Er şeyni nezaret astında tuta (sınırlana, eñqastan yapa). 'Ömrü bir oyundur'. Tıştan pek raat körüne, bunu o, raqiplerden öz planlarını saqlamaq için yapa.	Serbest (bir de-bir şeyni öz başına, açıq yapa bile). O, öz yaşayışınan özü yaşay, birevge bağılı degil.

Aldatıp idare etüv	Aktual malümat berüv
Edepsiz, utanmaz, yüz­süz şeyler yapa bile; ne özüne, ne dige­rlerge inanır. Adamlar­nı ekige böle: o, özü neza­ret et­kenlerge ve onı neza­ret etkenlerge.	Özüne, eyilik ve aqıqat bar olğa­nına işana, inana.
Öz-özünü ürmət etmez, doğru qıymet kesmez. Faydalı tenqitni 'yüregi almay/ tartmay (qabul etmey) (<i>болісно реагує</i>). Nuqsanları (<i>недоліки</i>) onı qozğalay, o, olardan qorqa.	Özüne yüksek qıymet kese (özünü ürmət ete, menlik duyğusınıñ saibi). Özünü olğanı kibi tasavur ete, bir de-bir yerde öz zayıflığını tanıy, sağlam tenqitke sakın, atta minnetdarlıq ile tesir ete. Özünüñ ve dige­rlerniñ nuqsanlarına çıdamlı baqa.

İnsan em özüne, em de dige­rlerge köre tek ***ışançsızlıq*** ve ***sevmemezlikte*** aldatıp idare etilüvlerge berile. O, özünüñ ruhiy vaziyetini saqlamağa tırışqanda, telükeden qurtulğanda ve er angi qıymetiniñ sayesine eminlikli (ruhiy ve maddiy) sağ-selâmetlikke yetkende, er kesten yalınız maqtavlar eşitmek istegen­de de oña berile. Aldatıp idare etüv şunıñ şaatı ola, şunı köstere ki, şöyle adamlar özleriniñ qadiri­ne yetmeyler ve maneviy me­deniyetniñ saibi degiller. Aqıqaten ep ögge ilerilemege intılğan insan öz elinde birevni tek vasta olaraq körmez.

Oquv esnasında iştirak etkenlerniñ episi, oquv vaqtında bir edep esasları ve qanun-qaidelerine boysunmalılar. Tamam şu alda oquv neticelerine ve ilmiy irişüvlerge ışanç doğurılır. Buña ***akademik insaflıq*** derler.

Eger bir de-bir işte, faaliyette birevniñ işini alıp-qullanıp, özünüñki dep kösterilse, bu alda ise hırsızlıq aqqında söz yürüti­le. Çünki insan birevniñ müellifligini özümniñki dep bildirecek ola. Buña ise ***plagiat*** derler.

1-iş. Aşağıda berilgen vaziyetlennen tanış oluñız. Olarnıñ qaysıları aldatuv (manipulâtsiya), qaysıları aqiqat sayılır?

1. Siz ocañızını Ocalar kününen/Doğğan kününen hayırlaysız da, ondan soñ yahşı baalar soraysız.

2. Siz hastalandıñız, tedaviylengen soñ da, yahşı baalar almaq içün, er şeyni pek tez ögrenecek olasız.

3. Siz sınıfdaşıñızğa: ‘Sen o qadar yahşı oquysıñ, vazifelerini becerip, alâ baalar alasıñ. Men episi bir öyle yapamam. Menim de derslerimni baqmazsıñ, maña nezaret işlerini köçürmege bermezsiñmi?’ kibi muracaatnen bulunasız.

2-iş. Öz sınıfdaşlarıñızğa 3–5 nezaket sözüni derste seslendirmeye azırlanıñız. Sınıfdaşlarğa ise edep ile cevaplanmaq kerek olur.

3-iş. Eyi işlerniñ qaysı birinde edep tarafları aşağı tüşürile?

1. Bir yıl evel sizge tanışıñız, dostuñız pek yardım etken. Siz oña minnetdarlıq bildirecek oldıñız. O ise vazgeçti. Daa bayağı vaqıt keçken soñ o, sizni qıdırıp, yardımınıñızğa muhtac ola ekenligini siz eşitesiz. O qadar vaqıt keçken soñ, men ne oña yardım eteyim, öz-özüne er şey çezilir dep, siz ‘saqlanacaq’ olasız.

2. — Selâm! Sen esaptan meseleni çezdiñmi?

— E, çezdim, bütün aqşam oturıp, zornen çezip oldım.

— Ber maña da aysa, derskece defteriñden tez yazıp alayım.

— Bilmeyim, men tunevin o qadar çekişip, bütün aqşam onıñ üstünde oturıp-çalışıp, başqa bir fenden vazifelerini becerip, misal içün tarihtan cedvelni tizip yetiştiramadım... Em saña keçken sefer bergenim aqlımda.

— Ya mesele nede? Tarih — esap degil, men onı yaptım. Mına, al. Keçken sefer bergeniniñden ne fayda aldım? Meni episi bir soramadılar.

Neden bilmem, maña canı ağıra? Men oña: ‘Yardım et!’ dep aytam, o ise: ‘Keçken sefer yardım ettim, sen ise teşekkür bile bildirmediñ’ dey. Men ise: ‘Ya nege? Bir faydası olmadı da! Em 10–15 daqiqalıq iş edi de. Men bellesem, birev özünü pek yüksek tuta ve sarf etken vaqtına pek yüksek qıymet kese öyle ufaq-tüfek şeylerde’.

27-nci afta

Köylüniň şanı

Memet Nuzet

Taň açılıp, küntuvuştan
Caltırap kün doğganda,
Çeçek, köget çiq suvuman
Başlarını cuvğanda,

*kündoğuştan
yıldırap
çiq suvunen
yuvğanda*

Talgın celman tolqınganda
Örüşte oň boğdaylar,
Canlanğanda bağ-bağçalar,
Baqırışqanda torğaylar,

*yelnen
qıçırışqanda*

Oğraşır qart, caş ep köylü
Mutlaq bir iş peşinde,
Ya bostanda, ya bağçada,
Ya tarlalar içinde.

yaş

Qattı berçli qollarında
Çapası ya leskeri,
Yorulmadan çalışır bu
Qara hizmet askeri.

Terledikçe, mañnayından
Terin silip taşlarlar,
Az oturıp cal eter de,
Kene işke başlarlar.

mañlay

yal eter

Tarla, bostan, bağ ve bağça —
 Köylülerniñ camıdır.
 Bu şeylerni tımar etmek —
 Olarnıñ bir şanıdır.

LUĞAT:

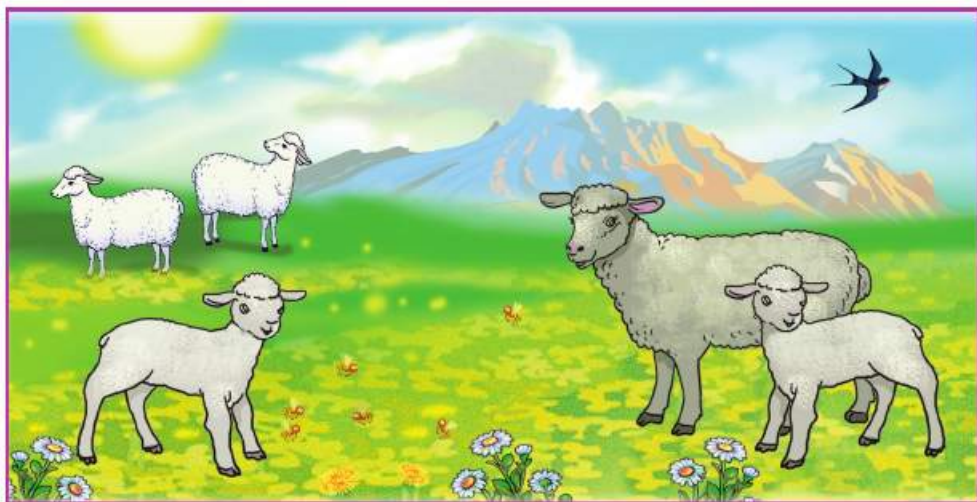
berçli qollar — *руки у мозолях*
 cal etmek = yal etmek —
перепочити
 çara — *санка*
 gülletmek — *перетворити на*
квітник
 küntuvuş = kündoğuş — *схід*

mañnay = mañlay — *лоб*
 oñ boğdaylar — *гарний урожай*
пшениці
 örüş = otlaq — *пасовище*
 şan — *добре ім'я*
 talğın — *стомлений*
 tımar etmek — *обробляти*

Sual ve vazifeler:

1. Qart-yaş köylüler bostan, bağça, tarla işlerini ne zaman başlaylar? Köylüler saba pek erte turıp çalışmağa başlağanları aqqında satırlarını tapıp oquñız. Olar köyde ne işnen oğraşalar? Köylüler nasıl iş aletlerinden çalışalar? İnsanlar nasıl çalışalar? Angi sutunde köylüler baş kötermey, talmay-usanmay çalışqanları aqqında tarif etile? Köylülerniñ canı nedir? Adamlarnıñ şanı nede? Vaqıalar evelki devirde olıp keçkenini şiirde angi satırlar tasdiqlaylar?
2. Şiirniñ baş mevzusını ifadelegen satırnı belgileñiz.
 - a) Köylülerniñ emegi er vaqıt, hususan eski zamanlarda pek ağır edi. Adamlar nasıldır neticelerge irişmek içün çoq ve ğayretnen çalışmaq kerek ediler.
 - b) Topraqta çalışmağa sevgen adamlarnıñ episi büyük neticelerge irişeler.
3. Şiirde şive sözleri çoq. Olardan angileri sağda berilgen sözlerni añlatalar? Olarnı çift-çift oquñız.
4. 'Qara hizmet askeri' dep kimlerge aytalar?
 - a) qara topraqta çalışqan insanlarğa;
 - b) ağır tarla işlerinen oğraşqan köylülerge.
5. **Ev işi.** Memet Nuzetniñ 'Köylüniñ şanı' şiirini ifadeli oquñız, ezberleñiz. Mündericesini öz sözleriñiznen ikâye etiñiz.

Yazda

Memet Nuzet

Ketkenden soñ halq bezdirgen yaman qış,
Baar kelip, otqa, çöpke can berir.
Toplaşirlar küzde qaçqan alay quş,
Yeşerirler çöller, qırlar, dereler.

Papaziye, melevşeler qoqurlar,
Başın egip, bir-birine sallanıp.
Köp quşçıqlar lânet, qarğış oqurlar,
Körip cürgen qırğıylarnı, avlanıp.

papadiye

yürgen

Qarılğaçlar avuzıman uy qurar,
Teran türtseñ, tüsecekke oşatıp.
Lâkin üyler iç bozulmay, köp turar,
Bozmasalar yaman ballar, taş atıp.

*ağızinen ev
tekarar
evler*

Balqurtçıqlar bağçalarnı dolaşıp,
Çeçeklerge saylap-saylap qonarlar.
Öz arası vızıldaşıp, talaşıp,
Kelir qışqa, bal toplaş, bir oñarlar.

Qurt-qırmısqa allı-alınca oğraşıp,
 Üylerine keçinmesin toplarlar. *evlerine*
 Qart qoylarman caş qozular mañraşıp, *yaş*
 Keñ örüşte cayray berip otlarlar.

LUĞAT:

alay quş — *всі птахи*
 allı-alınca — *по можливості*
 cayramaq — *жити привільно*
 keçinme — *прожиток*
 kelir qışqa — *на майбутню*
 зиму
 mağramaq — *мекати*
 oñmaq — *досягати успіхів*

qarılğaç — *ластівка*
 qırğıy — *яструб-перепелятник*
 saylap-saylap — *відбираючи*
 talaşmaq — *гризтися*
 teran = tekarar — *небагато, трохи*

SARF

Zarf: mana ceetten çeşitleri

Saygılı talebeler, metinlerni oquğanda siz cümlede bazı sözler aynı vazife becerse de, olar türlü-türlü yapıluvında olğanına rastkelgendirsiz. Misal içün *tekâran*, *allı-alınca*, *aqırın*, *tez*, *çabikle*, *erte*, *ğayrıdan*, *sabalayın* sözlerini alayıq. Köresiñiz, ne qadar biri-birine oşamağan sözler bir gruppğa toplanılğan? (Em içinde öyle sözler bar ki, olarda keliş, sıfat yapıcı ve diger yalğamalarını ayırmaq mümkün olsa da, olar şu yalğamaların manasını coyıp, **ne vaqıt? qayda? ne qadar? nasıl etip (nasıl alda)?** kibi ve diger bir çoq suallerge umumiy cevap olur.) Şuniñ içün olarğa **zarf** dep aytalar (zarf — *aqıntı* demektir). Demek başqa söz çeşitleriniñ episinden tamam manaca farq etip, bir yerge aqıp kelgen sözlerdir.

Amma olarnı da birleştirgen bir hususiyet bardır ki, olar ekseriyette cümlede fiilnen bağılı olıp, onıñ alâmetini ya da diger alâmetniñ alâmetini añlatır. Tamam cümledeki al vazifesi onı oña oşağarlardan (birinciden sıfat ve diger fiil şekillerinden) farq ete.

Keniş sürette zarflar, baş sözniñ alâmeti olup:

- *vaqtını*: yarın, yaqında, geceleyin, küzde — tam degil, umumiy vaqtını — köresiz?
- *yerini*: aşağıda, soldan, uzaqta — kimde? nede? degil de, tamam *qayda*? sualine cevap olğanı içün isimlerden farq eter;
- *miqdarını*: birazdan, çoq;
- *sebebini*: sabırsızlıqтан;
- *maqsadını*: mahsus, eñqastan;
- *tarz-alını*: tez, zornen, beraber, cayav bildire.

1-iş. Cümlelerni oquñız. Zarflarnı tapıp, manasını tayin etiñiz.

1. Taqdiriñde eyilik bekle apansızdan. 2. Tazıyıq (*muck*) o, duşman kibi gizliden ura sırttan, can zorunı bere birden, apansızdan. (G. Dermenci) 3. 'Tekaran raatlan, bir filcan qaymaqlı qave iç, qapın'. 4. Dellâl İsmet aqaynıñ oğlu Akimni billesiñ. Mektepni bitirmedi. Şu Akim şimdi biznesmen, yani iş adamı. (İ. Abduraman) 5. Tıştan Abibulla ağanıñ sesi eşitildi. (Ü. Edemova) 6. O, tüşüniñ devamını körmek içün tekrar töşegine uzandı. Közleri ögündeki temiz mavı kökni seyir eterek, demi babasinen olıp keçken subetni hatırladı. (A. Yu. Hapışorlı) 7. 'Ömrüm zaya keçmedi, halqqa hızmet edi maqsadım.' (Z. Bekir)

2-iş. Aynı bir söz rayin etüvinen tanış oluñız. Cümledeki vazifesini ve söz çeşitini tayin etiñiz. Nümünege esaslanıp, farqına yetiñiz. Tayin etüvde cümledeki vazifesiniñ emiyetine diqqat etiñiz.

Nümüne: *saba* (*olayata*) — *ne?*, *müpteda*, *isim*;

aqşam-saba — *ne vaqt?* *al*, *zarf ve il*.

1. Salğır, men de aqşam-saba 'Vatanım!' dep çalışmaq-tam. (İ. Asanin) 2. Saatke baqtı. Saat beşni keçe. Saba olayata. (A. Yu. Hapışorlı) 3. Sabadan üylegece kabinetke kirip çıqqanlarınñ ardı üzölmey. (İ. Abduraman) 4. Qateyim, ka-dâm, adetim öyle, saba ne aşğanımını da aqşamğace unutam. (Yu. Bolat). 5. Qismetli olmaq isteseñ, Oñ ayaqnen tur saba. (E. Asanov) 6. Er kün ese saba yeli, Er kün küneş nur saça. 7. Saba saar maalinde Hoş yırınıñı dinlegende, Göñlüm, san-

ki gülge döne, Dersin, maña bahit ene. (G. Dermenci). 8. Anda-mında oturğan yerlerinde tınıp qalğan bala-çağa ve qadınlar saba erte turıp, etrafqa köz taşladılar. 9. Sabadan berli ağızına bir şey almağanını hatırladı. 10. Saba ola, hayır ola, degenler. (Ü. Edemova) 11. Bayram künü saba erte turula. (R. Fazıl) 12. Saba ola... Saba şorbacı kele ('Halq icadı'ndan)

Qoşma malümat. Bazıda 'saba' sözünüñ tek cümledeki vazifesine köre söz çeşitini ayırmaq mümkün olğanını añlağandırız. Şu sözniñ baş şeklinde qullanıp, ayrı-ayrı vazifelerini becergenini de tayin etmesini daa qıynlaştıra.

Mında siz daa şuña diqqat etiñiz ki, cümleñiñ başında böyle deñişmegen alda sözler eki türlü al vazifesinde bulunır: **vaqıt** ya da **yer alı** vazifesinde, *meselâ*:

1991 *senesi* Qırımda II Qurultay ötkerilgen edi.

Teñeştiriniñiz:

1989 *senesi* milletimizniñ ana-Vatanına kütleliy qaytması başlanuvınen bellidir.

Birinci misalde söz al vazifesinde qullanıla, çünki sayınen beraber bir (ne vaqıt?) sualge cevap bere. Ekincisinde ise o ne? sualine cevap berip, müpteda vazifesinde buluna.

3-iş. *Küzde, erte, aqşam* kibi ve diger sözler ile eki-üç türlü cümle tiziñiz. Cümlede olarnıñ ayrı vazifesine diqqat etiñiz.

4-iş. İfadelı oquñız. Şiirniñ esas fikrini Baar bayramınen bağlap şekillendiriñiz, onı ifadelegen satırlarnı ise yazıp alıñız.

Baar kelip, ortalıq ep yeşerdi,
Tabiat da güzel yüzün kösterdi.
Emekdarlar arqa berip küneşke,
Başladılar yaşav içün küreşke.
Artıq er kes, quvet berip tabanğa,
Sıqı tutıp, yapıştılar sabanğa.

Memet Nuzet

• *Köçme manada qullanılğan birikmeni tapıñız, çeşitini tayin etiñiz.*

• *Soñki satırlarda zarflarnı tapıp, mana ceetten çeşitini tayin etiñiz.*

28-inci afa

Pahl horaz

Fetta Akim

Pahl horaz bülbulni bastırmaq istey,
 Bir kün o, qorağa çıqa da dey:
 — Bu quşıqınıñ nesini seve ekenler?
 Oña nafilə yerde nam bile bergenler.
 Sesi ince, zayıf, er kesni yora.
 Amma menimki bare qulaq toldura.
 Bunı eşitken aq qaz,
 (Aq qaz asla hatır saymaz)
 Horaznıñ közlerine baqıp, dey:
 — Sesiñ qulaq toldura, horaz,
 Amma kelip yüreklerge tiymey.

LUĞAT:

bastırmaq — *перевершити*
 hatır saytmaq — *не*
виявляти повагу
 pahl — *заздрісний*

qulaq toldurğan — *тут:*
найголосніший
 yormaq — *стомлюватися*

Sual ve vazifeler:

1. Pahıl horaz ne yapacaq ola? Qorağa çıqıp ne dey? Horaz öz sesini neler dep maqtay? Aq qaz horaznıñ közlerine baqıp ne dey? Qıssada insanlarnıñ angi menfiy çizgileri ifadelene? Qıssanıñ ahlâğı nede? Qıssanı rollerge bölip, doğru telâffuznen oquñız.
2. Qıssa nedir? Doğru variantnı seçip alıñız.
 - a) Qıssa — şiir ya da ikâye şeklinde qısqa ve eglenceli bir eserdir. Qıssanıñ baş qaramanları adette insanlar, ayvanlar ve türlü eşyalar ola bile.
 - b) Qıssa — adamlarnıñ qusurlarını mısılğa alğan, öğüt berici qısqa bir eser. Qıssanıñ baş qaramanları adette insanlar, ayvanlar ve türlü eşyalar ola bile.

Horaz — tenqitçi

Fetta Akim

Horaz Qaznen candan dostlaştı,
 Ekisi bir kün qoltuqlaştı,
 Quşlar trestine keldiler.
 Körgenler taaciplendi, şaştı,
 Mıyq astından küldiler.
 Caris tavuq qıçırıp dedi:
 — Bu ne demek? Ya dün Horaz
 Qaz — hiyanet, Qaz — hain, Qaz

Bürokrat demegenmi edi?
 Horaz bu sözlerge serteydi:
 — Vazgeç! — dedi aq tavuqqa. —
 Sen ne añlaysıñ, şu, añqav!
 Menim teñqidim Qaznı tüzeltti,
 Qaz benim aylığımın yükseltti.
 Böyle tenqitni sevgen tek horazmı?
 Özüne tenqitten fayda qıdırğan azmı?

1958 s.

LUĞAT:

caris — злюща

dün = tünevin — учора

hain — зрадник, запродаонець

hiyanet — шкідливий

serteymek — сварити, лаяти

teñqit — критика

vazgeç — припини

Sual ve vazifeler:

1. Horaznıñ Qaznen dostluğına etraftakiler ne içün taaciplendi, küldiler? Tavuq Horaznı neler dep qabaatladi? Horaznıñ Tavuqqa bergen cevabını tapıp oquñız. Qaz Horazğa ne yaptı? Qıssanıñ ahlâqı nede? Qıssanı rollerge bölip, doğru telâffuznen oquñız.
2. 'Qıssalar başqalarınıñ qusurlarını kösterip, bizge öz qusurlarımıznı körmege, daa da yahşı olmağa yardım eteler' degen fikirnen razısıñız mı?

Davulcı*Fetta Akim*

Davulcınıñ qulağına deyler:
 — Orkestrni tındırma, yavaş ur!
 Davulcı dey:
 — Meni künleyler.
 Yoq, eñ yahşı muzıka — davuldır!
 Kene çoqmarlay, kene 'ta-ta-ta...'
 Er kes qulaqlarını tıqata.
 Yahşı ki davul dayanamay... teşile,

Soň kemane, klarnet eşitle.
 Saygılı oquyıcı, mında mana şu demek:
 Namly olmaq içün boğaz kermek ne kerek?

LUĞAT:

çoqmarlamak — стукати по барабану
 dayanamay — не витернів
 künlemek — ревнувати

namly olmaq — бути славетним
 tındıрмаq — глушити

Sual ve vazifeler:

1. Davulcının qulağına ne degenler? Davulcu nasıl cevap bere? Er kes ne içün kulaqlarını tıqata? Kemane ve klarnet ne vaqıt eşitilip başlay? Qıssanın ahlâqı nede? Qıssanı rollerge bölip, doğru telâffuznen oquñız.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Fetta Akim

Fetta Akim 1911 senesi Qarasuvbazar rayonının Tatar-Ableş köyünde, fuqare qorantada doğdı. Başlangıç mektepni köyde, orta mektepni Kefede bitirdi. Soñundan Aqmescit şeerindeki ocalar tehnikumında oqudı.

Edebiyatqa 1928 senesi özünüñ teren manalı şiirlerinden kelip kirdi. 1931 senesi şairniñ ‘Şiirler seferi’ adlı birinci cıyıntı-ğı basılıp çıqtı. Fetta Akim teren fikirli (*глубокодумный*), keskin tilli (*гострий на язык*), adaletli (*справедливый*), ciddi (*серьозный*) ve namushı (*порядный*) şair edi.

Sürgünlik yolları şairni Özbekistannıñ Bekabad şeerine alıp bardı. Anda o maden (*метал*) zavodında çalıştı. İşniñ ağırlığına baqmadan, ruhtan tüşmedi (*не впав духом*), icadiy faaliyetini devam ettirdi.

Taşkentte yekâne çıqqan gazetimizniñ edebiyat ve sanat bölüğine işke davet olundu. Mında o icatkârlıq işine (*творча діяльність*) teren daldı. Halqımızniñ işküzar adamları aqqında oçerkler, şiirler yazdı.

Şairniñ 1957 senesi sürgünlikte ana tilimizde neşir etilgen ‘Baar ezgileri’ ilki kitap ve cıyıntıqnıñ saifelerinden yer aldı.

Fetta Akim 1959 senesi dekabr 21-de ağır hastalıq neticesinde Taşkentte vefat etti.

Z. Qurtnezirniñ ‘Qırımtatar edipleri’ kitabından

SARF

Zarflarnıñ yapıluv ve cümledeki qullanuv hususiyetleri

Yuqarıda rastkelgen misallerden siz şunu körgendirsiz ki, sıfatlar kibi zarflarnıñ dereceleri ola bilir: *çoqçaraq* (azlaştırma), *pek tez* (quvetlendirme), *çabikçe* (teñeştirme), *eñ yahşı* (üstünlük), *episinden az* (üstünlük) ve il.

İhtar I.

Mında misaller yardımınen zarflar sıfatlardan cümledeki vazifelerine köre farq etkenini añdırayıq:

— *Anam maña yaramay bir şey aytmay da, sağlığım için qasevet çeke de.* (A. Akiyeva) ve:

— *Ya men qavalnı yaramay çalam mı?* (Lâtifeden)

Birinci cümlede **yaramay** sözü nasıl? sualine cevap berip ve isim sözünen bağılı olup, ayırıcı vazifesini becere. Demek o,

sıfattır. İkinci cümlede şu söz *nasıl?* sualine cevap berip ve fiil-nen bağlı olip, al vazifesini becere. Demek o, **zarftır.**

İhtar II.

-ca/-ce yalğamaları zarflarda eki türlü olur: teñeştirüv de-recesini teşkil etken sıfatında ve zarf yapıcı yalğamaları olaraq, meselâ: *ertece — ukrai'nce*. Soñki şekillerde yalğamalar urğusız olacağına diqqat etiñiz, şuniñ içün oña qoşulğan yalğamalar da urğusız olur, meselâ: *adamcasına, dülbercesine ve tañğace*. Amma bu qaide laqırdı tilde çoqusı allarda üküm etmey.

1-iş. Berilgen sözlerden zarflarnı yapıñız.

Arap, ispan, çeh, türk, ingliz, fars, alman, leh, fransız, özbek, qazah, qırğız, romen, çin, körey, yapon, yunan, sloven, slovak.

Zarflarnıñ türlü yalğamaları onıñ zenginliğini, sözlerde olğan mananıñ da doğrulığını, tamlığını ve tolulığını tasdiqlay: *geceleyin, içten, aqiqaten, yaqın, tışarı, gece-kündüz, yan-yanaşa, vaqtınca, şimdilik ve il.*

2-iş. Qayd olunğan zarflarnıñ manasını tamamlañız.

1. ...Kimse qulaq asmay, emiyet bermey, aksine — **yıl-yıl-dan** vaziyet mürekkepleşe ve fenalaşa bere. Kimseni ciddiyy tarzda ana tiliniñ vaziyeti raatsızlamay. (Gazetten) 2. Zemaneyi yaşlar endi **başqaca** oqumağa istey. (A. Akiyeva) 3. Bizler **aqşamğace**, yani küneş qonğance, menzilge barıp yerleşmek kerekimiz. (Ü. Edemova) 4. ...Lâkin umum cemaat arasında saqlanğan qanundan bir adım **tışarı** atlamadı. O bile edi ki, bu meselede yañlış adım atsa, mıtlaq cemaat kötegi aşaycaq, eñ eyi alda köyden **masharaca** quvulacaq. Masharalıq onı öyle pek raatsızlamasa da, içinde tutqan esas maqsadına irişilmeycaq. Öyle olğanda, eñ yahşısı, qızlar arasında özünüñ **yigitçe** tutmaqtır. (Çerkez-Ali)

• *Birinci eki cümleñiñ manasını açığlañız. Olarğa yazma şekilde öz munasebetiñizni bildiriñiz.*

3-iş. Zarflarnı tapıñız, mana ve yapıluv ceetlerinden talil etiñiz, yalğamalarını belgileñiz.

1. Lâkin bayağı maalgece yuqlap olamadı. 2. Dalğalar yavaş-tan yalığa kelip urula, soñra keri çekileler... Dalğa suratle qayağa kelip urulğanda, onıñ etrafqa saçrağan suv tamçılarından Rustemniñ üstü-başı sılana, onıñ gür qara qaşlarınıñ ortası tüyümçiklene, soñra o tüyümçikler ğayıp olalar. (A. Yu. Hapışorlı) 3. Rollan Qadınıñ işi toqtamay ögge süre, Ğaliba ne zamannı bugün de halqı köre. (G. Dermenci) 4. Şubesiz ki, O, yapqan-larınıñızdan tamamınen haberdardır. (Z. Qurtnezirden) 5. Arası çoq keçmedi, er şey unutilğan kibi oldı. Yalınız bir yanıq qaldı. Aqiqatta ise unutilğan bir şey olmadı. (İ. Paşı) 6. Birazdan onıñ ayaqlarına terekteki soñki yapraçı ğı tüşti. (A. Akiyeva) 7. 'Niayet, birinci iş künümüz bitti, — dedi Gülsüm ahırki hastanı ozğarğan soñ. — Endi tekaran serbest nefes almaq mümkün'. (İ. Abduraman)

29-ıncı afta

Selbi ve sarmaşıq

İdris Asanin

Adını bilmegen bazı bir sersemmerge tenbiyim olsun!

Nice yıllar bir selbi
 Suv boyunda yer aldı.
 Şırmıq berip yalıda
 Yeşil bir kölge saldı.
 Bağçalar gül açqanda
 Baarniñ hoş çağında,
 Bir sarmaşıq kögerdi
 Bu selbiniñ yanında.
 Qısqa vaqıt gül açtı.
 Çeçekledi sarmaşıq.
 Dülberligin kördikçe
 Oldı özüne aşıq.
 Bir ğururnen selbigе
 Dedi o: — Boyuma baq,
 Tillerge destan olmaq,
 Maña yaraşır ancaq!
 Yüz yıldır yükselesiñ,
 Bir aftada boy attım.
 Qanatlandım köklerge,
 Ahırı başıña çattım.
 Biraz soñra seni de
 Ötip keterim, inan,
 Topar-topar bulutlar
 Uyip keter başımdan.
 Sarmaşıqniñ sözüne
 Selbi tek külümsedi.
 Ğururını bozmadan
 Uzurle oña dedi:

— Ne qadar uzansañ da,
 İç sözüm yoq, sen uzan!
 Lâkin çoq mağrur olma,
 Tezden küz kelir, inan,
 Kimden sorarsıñ aman!..
 Künler ketti, küz keldi.
 Etrafını boranlatıp
 Artından qış keldi.
 Sarmaşıq şay sarardı,
 Döndi cansız yapraqqa,
 Başın astı, serildi,
 Qar örtülü topraqqa.

LUĞAT:

başıña çattım = başıña yettim
 döndi — перетворився
 kögermek — синіти
 mağrur olma — не будь
 самовпевненім

oldi özünə aşıq — сам у себе
 закохався
 serilmek — розвалитися
 tenbi — порада, напучування
 topar-topar — скупчені
 uzurle — поважно

Sual ve vazifeler:

1. Selbi teregi qayda öse edi? Baarde selbi yanında ne öse başladı? Sarmaşıq nasıl ösümlük olup çıktı? Sarmaşıq Selbige ayt-qanlarını oquñız. Şu ösümlük qaydalarğa barıp ösmege istegen? Selbi sarmaşıqñın sözlerine ne için küldi? Küz kelgen soñ, sarmaşıqñın alı ne oldı? Şair qıssanı kimler için yazğan?
2. Talebeniñ sözleri qıssanıñ angi qaramanına kelişe?
'Maqtanma ve kelip-keçici yeñişlernen ğururlanma. Kim olğanıñnı unutma. Alçaqğöñülli ol'.
3. Qıssada rastkelgen ibarelerniñ manalarını izaatlañız: *'tillerde destan olmaq', 'kimden sorarsıñ aman'.*
4. Tasvirlerni oquñız. Olar ösümliklerniñ qıssadaki obrazlarına kelişemi?
a) Selbi (тополя) — boyu pek yüksek ola bilgen yapraq töküci terek. Bazı çeşitleri başta pek tez öse, soñra olarnıñ ösüvi yavaşlay. Selbi yarıq sevgen bir terektir, yarıq olmasa, ösüvi pek ağır keçer. Terekniñ bazı türleri 150–200 yıl yaşay bile.
b) Sarmaşıq (вьюн) — sarılıp ösken bir ösümlük. Onıñ çeşitleri pek çoqtır. Sarmaşıq tez öse, yanında ne tursa (qora, divar, terek), onı sarıp ala. O 4 metrgece ösip yete. Çeçekleri gülgüli, beyaz, mor ve mavi tüste olalar.
5. Talebeniñ fikrinen razısıñız mı?
'Qıssalarnıñ tili yengil ve sade. Olar aqıl da tez qala. Hususan başı ve soñu aqılğa tez kele. Qıssalarnı oquğanda daa da ikmetli olasıñ'.
6. Qıssanı rollerge bölüşip oquñız.
7. **Ev işi:** 'Selbi ve sarmaşıq' qıssasını ifadeli oquñız, ezberleñiz.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Selbi ve Şeftali teregi

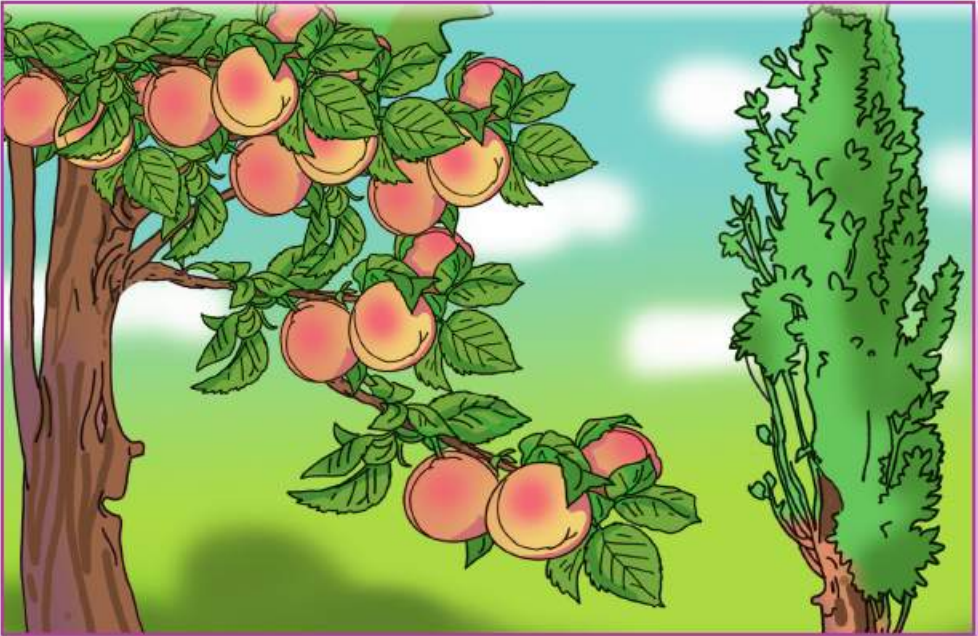
Keñ bağcanıñ bir çetinde Selbi ve Şeftali tereklerii yan-yanışa öse eken. Mahsulı çoq olğanından, Şeftaliniñ pitaqları yerge asılıp qalğan. Selbi ise belini egmegen, tim-tik turıp, mağrur-mağrur ösmekte eken.

Bir kün Selbi, Şeftalini mısquılap, şöyle degen:

— Ey, Şeftali dost. Bir vaqıtlar yerden beraber ösip çıqqan edik, şimdi ise pitaqların egilip qalğan, yapraqların solğan, çirkinleşkensin. Maña baqçı, nasıl dülberim, men nasıl tez ösem.

Bu sözlerni eşitken Şeftali şöyle cevapta bulunğan:

— Egilip, çirkinleşip qalğanım — benim qusurım degil. Egilsem, mahsulım adamlarnı toydura, olarnı sevindire. Saña oşap, faydasız öskence, çirkinleşip öskenim, lâkin fayda ketirgenim yahşı.

LUĞAT:

mağrur-mağrur — *гордовито*
mahsul — *плід*

misqıllap — *насміхаючись*
qusur — *недолік*

SARF

Yardımcı isimler ve munasebetçiler. Yardımcı isimler ve zarflar

Saygılı talebeler, cümlede sözler özünüñ tek leksik manasını degil, grammatik manasını da bildirgenini bilersiz.

Bunen beraber bazı sözler yalıñız esas (ekseriyette yanında-ki) sözlerinen birlikte bir sualge cevap berip, umumiy bir mana ańlatır. Tamam böyle allarda şu **sözler tek grammatik mana bildiregeni** aqqında derler. Em şunıñ içün de olarğa **yardımcı sözler** derler. Yardımcı sözler arasında eñ-evelâ munasebetçiler, bağlayıcılar ve dereceliklerni ayırmaq zarur. Olarnıñ çoqusinen siz keçken sene tanışqan ediñiz. Mında ise biz **yardımcı isimlerni** munasebetçiler ve zarflar ile teñeştirmek ve qıyaslaştırmaqnı lâyıq dep köremiz.

Birinciden, cümlede **yardımcı isimlerniñ** leksik manasına baqqanda grammatik vazifeleri üstün ve müim olğanları içün, olar yuqarıda ańılğan yardımcı sözlerge, hususan munasebetçilerge, yaqındır. Lâkin soñkilerden farqlı olaraq, olar özünüñ tam manasını soñunace coymay. Şunıñ içün cümlede (keliş yalğamalarından ğayrı) yalıñız manasını muayyenleştirmek ya da üslüp ceetten mana qoşmaq kerek olğanda qullanılır, *teñ*: **dağğa** (umumiyleştirici mana) — **dağğa taraf**, **dağğa taba** (tam, muayyenleştirci mana) — **dağ tarafına** (tam, muayyenleştirci mana); **sofrada** (umumiyleştirici) — **sofra başında** (muayyenleştirci); **yalıda** (umumiyleştirici) — **yalı boyu(nda)** (muayyenleştirci); **deñizde** (umumiyleştirici) — **deñiz üzerinde** (muayyenleştirci, üslübiy renk taşıy) — **deñiz üstünde** (muayyenleştirci) — **deñiz boyu(nda)** (üslübiy renk taşıy, muayyenleştirci) ve il.

Aşağıda berilgen esas yardımcı isimler ve munasebetçilerini baş sözlernen beraber qullanuvnı teñeştiriñiz.

Yardımcı isimlernen: işniñ *başında*, pencereniñ *yanından*, evniñ *qarşısına*, şeerniñ *ortası*, insanlar *arasında*, tahta *üzerinde*, özen *boyu*, babamniñ *artından*, dam *üstüne*, leyhaniñ *soñunda*, odanıñ *içi* ve il.

Munasebetçilernen: Vataniçün, süt *kibi*, bala *dayın*, ketken *sayın*, yarıñğa *qadar*, menden *soñ*, eki kün *evel*, ana-babamdan *ğayrı*, ufuqqa *doğru*, buña *qarşı*.

Yani yardımcı isimler, adiy isimler kibi, mülkiyet ve keliş yalğamalarını qoşa bile. Munasebetçilerge kibi, olarğa evelki (baş) sözden belli bir kelişni talap etmek hastır. Yardımcı isim-

ler ekseriyette saiplik kelişini talap eter. Munasebetçilerniñ er birine belli bir keliş ait olur. Öz ter kibine olar keliş yalğamalarını qoşmaz.

İhtar: *Aqqında ve sayesinde* munasebetçileri yardımcı isimlerniñ ter kibine kire, *teñ*.: *menim aqqımda, siziñ sayeñizde.*

1-iş. Berilgen yardımcı isimlerden başta ayrı söz olaraq, soñ olarnı birikmede qullanıñız. 3–4 sıra yardımınen cümle tiziñiz.

Nümüne: *tışarı — tışarıda — evniñ tışarısında; ög — ögde — azbar(nıñ) ögünde*

Baş, iç, ara, içeri, civar, alt, ast, üst, töpe, yan, tış, boy, soñ.

2-iş. Berilgen munasebetçilerni söz birikmelerinde qullanıñız. 3–4 söz birikmesinen cümle tiziñiz.

Berli, evel, ğayrı, kibi, ait, içün, ile, qadar, doğru.

3-iş. Cümlede rastkelgen yardımcı isimlerni, diger söz çeşitlerini ve zarflarnı tayin etiñiz (*çoqusı belgilengen*). Qullanuv hususiyetleriniñ farqına yetiñiz. Fikriñizni añlatqanda numünege esaslanıñız.

Nümüne: (Sofra) *başında* — baş sözünen beraberlikte **qayda?** sualine cevap bere, demek umumiy, yani *bir sözniñ şekillenüvinde* iştirak ete. Demek, cümlede ayrı vazife becermey, esas (leksik) manasını de coya. Bu, yardımcı isimdir.

Tekaran — **ne qadar?** sualine cevap berip (ve sayıdan farq eterek), umumiy sayısını bildirse de, tam manasını saqlap qala. Bu, zarftır.

1. Sofra *başında tekaran* subetleştik. 2. ...Zenaat mektebinde oquğanda huliganlıq yapıp, qapalıp da çıqqan edi. Soñ çalışmay, *bütün vaqt* alış-verişnen oğraşıp yürdi. *Tübünde** inomarka. Burnu barıp bulutlarğa tiye. Seni, meni degil, *kimer vaqt* atta babasını da tanımaz. (İ. Abduraman) 3. Birazdan soñ şa-

* *Tübünde* ve *tübde* sözlerine diqqat eteyik. Angi yerde o, yardımcı söz, angisinde ise zarf olğanını añladıñız mı? Kene de sual berip, o, ayrı bir söz, yoqsa yardımcı söz şeklinde qullanılğanını seziñiz. (*Yardım eteyik: түбünde* sözniñ ögünde neniñ? sualine bergen baş söz olması közde tutula. O, tüşip qaldı.)

mata yatıştı. (Ü. Edemova) 4. Niayet, Rustem oturmaqtan bezse kerek ki, *artqa taba* çekildi, sırtı *üstüne* yattı. (A. Yu. Hapışorlı) 5. ...Saba-aqşam ocağımı yaqam. Hamırımı aqşamdan men basam, *Saba erte* çıkarırım çiberek. (E. Asanovniñ yırından)

• *Soñki cümledeki **aqşam** sözünüñ söz çeşitlerinde farqını añlatıñız.*

• ***bezse kerek** şekli qaysı manada qullanılğanı aqlıñızda-mı? Böyle kibi söz şekilleriniñ hususiyetini hatırlañız.*

4-iş. Aşağıdaki cümlelerde qayd olunğan sözler qaysı söz çeşitine ait olğanını ve olarnıñ grammatik vazifesini tayinleñiz.

Nümüne: (burunı) *tübünden* — yardımcı isim, Ç. k., baş sözü — vastasız, S. k.

1. Bu yolniñ *oğrunda* adalet doğacaq! (İ. Asanın) 2. *Yanında* oturğan arqadaşı qaar-qasevetke daldı. Başını qolları *arasına* alıp, areketsiz otura. *Soñra*, burunı *tübünden* mırıldana. — Bizni *ileride* ne bekley? — dep soradı qomşusu. (İ. Paşı) 3. Seniñ büyük adınñen köterildi, Köterildi yaraşıq Qırım içi. (O. Amit) 4. Sen benimnen *beraber* çalışacaq olasıñmı? — E, seniñnen *beraber*... Alla qismet etse, *beraber* daa çoq çalışırız. 5. Olarnıñ laflarına köre, öyle güzel ve aqıllı qız yaqın etrafta yoq eken. 6. Öz soqağına burulğanda, yol üstünde turğan üç kölgeni körip, tekarar seslendi ve yırını birden toqtataraq, olarnı *çetlep keçecek oldı**. 7. *Yaqında* işten keleyatqanda baqsam, podyezdimizniñ *aldında* yük maşinası tura. *Üstünde* ev eşyaları: masa, stullar, kilim, cemidanlar... (İ. Abduraman) 8. Tam er şeyimizni coyğanımızni tüşüngen *vaqıtta* zadekân qurtarıcılarımız keldiler. ('Cesür yürek')

* **-nen** ile *qayd olunğan filni terkibine ve manasına köre talil etiñiz.*

30-ıncı afa

Cici qız
İbrahim Paşı

Parça

I

Men Uzunlar köyünde, suvuq dekabr gecesi doğdım. Qorantamızda üç bala edik. Anamnın aytqanına köre, men torğay kibi kiçkene, kobelek kibi yengil edim. Öyle zayıf, biçare edim ki, zornen nefes ala, bir türlü yaşav alâmeti köstermey ekenim. Ufaq, tögerek betçigimniñ morarıp, qara bir renk alması, er kesni qorquzğan. Ana ve babam telâşlar içinde yanıp küyeler, gecelernen başımniñ ucundan ketmey ekenler.

Anam zavallı qorqunen ‘bu bala yaşamaycaq’ dep, közyaşlar aqıza, sağlıgım içün gece-kündüz Allağa dua etip çıqa eken.

Babam meni muqaytlıqnen beşikten ala da, qalpağı içine qoya ve oda boyu dolanırken: ‘Olmam ben, ölmem ben, qara yerge kirmem ben’ — degen türkünü yrlay eken.

Qızçıqni Feride dep adlandırdılar. Pek yavaş öse ekenim. Qayda yatsam, anda yuqlap qalğan adetim bar eken.

Bir yıl Qırırnda qattı zelzele olup keçken. Qorqudan er kes azbarlarğa, qırlarğa tökülgen. Bizim qorantamız da azbarımızğa çapıp çıqqan. Badem terekleri túbünde çalaş qurıp yaşağanlar. Ne içündür meni unutıp, evde qaldırğanlar. Aqıllarına kelip meni qıdırsalar, bir yerde tapıp olamağanlar. Anam esini coyayazğan. O, aleket qoparıp:

— İbrış, Feride qayda? Tez ol, evge çap, o anda qalğandır! — degen.

Babam er yerni aqtar-tenter etse de, meni tapıp olamağan. Tesaddüfen tuvarlarğa malat pişirgen qazannı köterip baqsa, ne körsin, men anda qalaçlanıp yata, yuqlay ekenim. Başım-közüm sim-siya küye. Tek pirniç kibi beyaz tişlerim körüne eken.

Menim al-evalımını körgen qomşu qarılar ağıavlarını toqta-
tıp külüşken ve bunu eyilikke yorağanlar. Anam ise quvanğanın-
dan, meni başından yuqarı köterip:

— Ah, benim tosunım, cici kızım! — degen. Meni cıllı
suvnen yuvundırıp, küyeden arındırğan ve yün minder üstüne
yatzızğanlar. Men kene yuqlap qalğanım. Anam kızınıñ temiz,
pempе yanaşıqlarından öpip:

— Feride yuqlap ösecek! — degen.

Bu künden soñ ailemizde meni ‘Cici kız’, dep adlandıra
başladılar.

LUĞAT:

aqtar-tenter etmek —
перевертати догори дригом
esini соумақ — *втратити*
свідомість
eyilikke yoramaq —
тлумачити на краще
malat — *дрібно нарубане сіно*
morarmaq = kögermek —
стати синюшним

muqaytlıqnen — *з обережністю*
pempе — *рожевий*
qalaçlanıp — *згорнувшись*
калачиком
telâşlar içinde yanıp küymek —
жити в тривозі
yaşav alâmetleri — *умови*
життя
zayıf — *слабкий*

Sual ve vazifeler:

Baş qaraman ne vaqıt ve qaysı köyde doğdı? O nasıl bala edi?
Qızçıq nasıl ösken? Onıñ ana-babası ne içün qasevette qal-
ğanlar? Qırımда qattı zelzele olğanı aqqında parçanı tapıp
oquñız. Ferideni qazan túbünde tapqan soñ, anası ne yapqan?
Feridege ‘Cici kız’ adını kim bergen? ‘Cici kız’ degenleri nedir?
Birinci qısımğa serleva beriñiz.

II

Birinci sınıfqa nasıl barğanımını iç de unutmayım. Anam
qolumdan tutıp alıp barğan edi. Qadifeden çantaçıgım bar
edi. Anam tikken. Ocapçemiz meni birinci sırağa, Nariyenen
yan-yanaşa oturttı. Güzel resimlernen yaraştırılğan kitapçıqlar
berdi. Men daima resimlerini baqmaqnen kün keçire edim. Ar-
sızlığımnen Nariyege büyük eziyetler ketire, oña dersni diñle-

mege keder ete edim. De ayağımnen onı tepe, de tirsegimnen qaburğasına türtüp ala edim. O zavallı benim cilverime dayana edi. Şimdi bu aqta tüşüngen sayın öz-özümnen utanam. Ne qadar yaramaz ekenim, ya Rabbim!

Zamanların ağırlığını, müşkülligini hatırlamaq istemeyim. Ötmekke bile toymay, istegen urbamızı tapıp olamay edik. Fuqare yaşasaq da, başqa türlü yaşayışını arz etmey, olğaninen qanaatlene edik. Kimse tuvğan köyünü biraqıp, başqa yerlerge köçip ketmey edi.

Menimce, er alda, zevqlı künler edi. Er kes öz köyünde, ba-ba-dede ocağında yaşay, bir-birine musafirlikke bara, toyları, bayramları birlikte şeñ-şeramet ötkere ediler.

Yaz kelse, evde oturmay edik. Tarla işlerinde ana-babalarımızğa yardım ete, tütün yolaqlarını çapalay, otay, ağır işlerden omuzlarımız sızlap, avuçlarımız qan basqan nasırdan arınmasa da, dayana, şikâyet etmey edik.

LUĞAT:

arsızlıqnen — з нахабністю

cilver — загравання

eziyetler — страждання

müşkül zaman — важкий час

nasırdan arınmaq — позбутися

мозолів

olğaninen qanaatlenmek —

задовольнятися тим, що має

qadifeden — з оксамиту

şikâyet etmek — скаржитися

Sual ve vazifeler:

Ferideni birinci sınıfqa kim alıp barğan? Ocarçe qızçıqnı kimnen oturtqan? Feride Nariyege neler yapqanlarını tapıp oquñız. Qız ösken soñ öz areketlerinden ne içün utana edi? O zamanlarda adamlar nasıl yaşay ediler? İnsanlar yazda köyde ne iş yapa ekenler? İkinci qısımğa serleva beriñiz.

III

Qırlar, otaqlar, mavı deñiz yalı — sevgen, oynap, çapıp yür-gen yerlerimiz edi. Künlerniñ birinde dost qızlarnen çayır-lar-ğa çıqtıq. Ava bulutlı edi, lâkin yağmur yağmadı. Türlü renkte,

qoqda pempe güllerni, çeçeklerni topla, güldeste yasadıq. Olar quçaqlarımızğa sığmay ediler. Adile qolundaki çeçekni yuqarı köterip:

— Feride, bu nasıl çeçektir, ya? Adı ne onıñ? — dedi.

Men o allı-pullu çeçekniñ adını bilmey edim. Oylanıp oturma, aqlıma ne kelse, onı ayta qoydım.

— Bizim Uzunlar çeçegi! — dedim. — Yahşı etip qoqlanıp baq, anda toğaylarnıñ, derelerniñ qoqusı bar!

Bu arada qaydandır samolöt gürültileri eşitildi. Soñra, olar başımıznıñ üstünde, bulutlar arasında peyda oldı, deñiz tarafqa uçıp kettiler. Qorqa başladıq. Men Nariyege taraf cılıştım. Ukrainada cenk ketkeninden haberimiz bar edi. Gazetalarda oquy edik. Desene o endi bizge de kelip yetkenmi? Közlerimizniñ içinde eyecan, bir titislik, bir-birimizge itimat duyğusı fışqırmaqta edi. Samolötlar qaydadır ğayıp oldı degence, bomba patlavları yerni-kökni sarsıttı. Yüreklerimizde evelki şeñlik, şadlıq qalmadı. Men qaltıravuç davuşnen:

— Köyni bombalaylar! Yürüñiz qaytayıq! — dedim.

Yüregim barmağa yer tapmay edi. Nariye yerge çökip, ağlamağa başladı.

— Köyni degil, balıqçı qayıqlarını bombalaylar! — dep bağdı o.

Aman köyge qayttıq. Özen boyu kelgen bir atlı arabanı kördik. Çeçeklerimizni qarağaç teregi tübüne taşlap, arabağa yaqın bardıq. Mesutnıñ ağası Niyaziy, balıqçı Memet ağa elâk olğanlar. Cesetleri arabada yata. Üstleri beyaz çarşafnen örtülgen. Çarşafta qan lekeleri bar edi. Men örtü arasından qanlı urbalarını körip qaldım. Bütün vücudım titredi. Bedenimni suvuq ter basqan edi. Körgerlerimni Nariyege kösterdim. O, qollarınen betini qapatıp ağladı. Men de ağladım. Ömürimde birinci kere qanlı urba körgerim. Pek qorqunçlı, deşetli edi. Gençlik közyaşlarımni iç de unutıp olamayım.

Cenk faciası bizim kibi on altı — on yedi yaşında civan qızlarınıñ ayatına, mına böyle samolöt gürültilerinen, bomba patlavlarınen, qan ve ölümnen kirdi.

LUĞAT:

cesetler — тіла полеглих
cılışmaq — посунутися
civan — молода
desene — невже
deşetli — жажливий

eyecan — хвилювання
şadlıq — радість
titislik — тут: неприємне
почуття

Sual ve vazifeler:

1. Yaşlar qaydalarda oynap, çapıp yürmege seve ediler? Qızlar çayır larğa çıqqanları, çeçekler cıyğanları aqqında parçanı tapıp oquñız. Bu arada kökte neler eşitildi? Qızlar cenk Qırımğa da kelip yetkenini añlağandan soñ, nasıl duyğular is ettiler? Şu arada yerni-kökni neler sarsıttı? Qızlarğa ne oldı? Olar köyge qaytqanda neni kördiler? Parçanı tapıp oquñız. Cenk faciası yaşlarınıñ ayatına nenen kirdi? İkâyede tasvirlengen vaqialar qaçıncı sene olıp keçtiler?
2. İkâyede kimniñ adından söz yürsetile: 1-inci, 2-nci ya da 3-ünci şahıs adındanmı?
3. Cenk nedir? Cümle ni devam etiñiz.

Cenk — qanlı cinayettir, deşetli şey, ondan yaqınlarıñ öle, ...

4. Talebeniñ fikirlerinen razısıñız mı?

‘Ekinci cian cenki ölkemizge çoqtan-çoq belâ ve felâketler ketirdi. Cenk vaqtında yüzlerden şeer ve köy-qasabalar yer-nen yeksan etildi, millionlardan adamlar öldürildi, biñlerce bala ana-babasız qaldı. Amma qanlı cenkte halqımız ğalıp çıqtı. Başqaca olması mümkün degil edi. Çünki aqiqat bizim tarafımızda edi. Çünki faşizm büyük belâdır’.

5. **Ev vazifesi:** İbrahim Paşiniñ ‘Cici qız’ ikâyesinden parçalarıñı oquñız, ikâye etiñiz.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Şalver

İzzet Emirov

İkâye

Qısqartılğan

Şalver nazik müçeli arıq bir bala edi. O pek yahşı oquy, esap dersinde er kesten üstün çıqa. Onıñ şaq-qoratağa istegi olmağanını men çoqtan sezgen edim. Künlerniñ birinde men Şalvernen küreşmek istep, onıñ beline yapıştım.

— Canım, Şevket, maña toqunmasa. Sen sağlamsıñ. Menden taqatlısıñ. Yaşıñ da menden büyük. Öz aqranlarıñnen küreşeñ ne ola, qorqasıñ mı yoqsa? — dedi Şalver canı ağırıp.

Balalıq deseñ, balalıq. Bundan soñ da men öz küçüme bazanıp, Şalverni bir qaç kere daa yıqqan edim. Şalver er vaqt ‘Canım, Şevket, maña toqunmasa!’ — dep nazik sesinen cevaplanı edi.

Şimdi o aşiqmay yazı tahtası yanına bardı. Ocamız oña:

— Şalver! Kölmegiñni köterçi! — dedi.

Sınıf çım-çirt, çibin uçqanı bile eşitle.

Şalver sabırnen kölmegini köterdi. Biz onıñ teninde daa tüzelmegen yarasını körip, ayrette qaldıq.

— Endi balalarga arqañnen çeviril, — dedi ocamız.

Biz Şalverniñ arqasında da büyük yara körüp, oña yürekten acındıq.

— Şalver, endi sen bu yaralarnıñ tarihı aqqında ikâye et, — dedi ocamız.

Şalver oyğa daldı. O nelernidir hatırladı ve mavı közlerinden közyaşları tamıp başladı.

— Erte baar edi. Tabiat canlanıp, bağçalar çeçekke bürün-gen. Bayırlarda mos-mor melevşeler açqan. Quşçılar çivildeşe. Köyümüzden uzaqlarda sıq-sıq top, pulemöt sesleri eşitle...

Bizim alçaq kiramet damlı evçigimiz köyniñ ortasından keç-ken taş yolnıñ kenarında edi. Men evimizniñ qarçığasında turıp, alel-acele keri çekilmekte olğan nemse obozlarını seyir ete edim. Yanımda turğan köpegim yoldan sallan-sullan keçmekte olğan nemse ofitseriniñ üstüne çapıldı.

— Cülbars, qayt, şimdi seni atar, — dep bağırdım eyecannen. Köpek meni diñlemedi.

Nemse ofitseri söğündi. Onıñ beti çükündür kibi qızardı. O elini belindeki pıstavına uzattı.

— Cülbars, qaç seni atacaq! — dep qıçırdım. Lâkin nem-se ofitseri pıstavını köpegime degil de, maña közletti. Attı. Men yııldım. Bundan soñ iç bir şey bilmeyim. Arası az keçtimi, çoq keçtimi, özüme keldim. Başımın ucunda qartlar, aqranlarım toplanğanlar. Kimdir ‘bala sağ’ degeni qulağıma kirdi. Közlerin-den büllür-büllür yaşlar aqqan anamnı kördim. Arbiy kiyimli adam ise benim başımın sıypap, gönülümni almaqta edi.

— Endi qorqma, oğlum, biz nemse faşistlerini bu yerden qu-vıp çıqardıq.

...Biz Şalverniñ ikâyesini meraqnen diñledik. Sınıfta öyle tınçlıq üküm süre edi ki, yalınız Şalverniñ ince, muğayğan ses-çiği eşitle edi.

Şalver ikâyesini bitirgen soñ, torlanğan közlerini sürtti. Oca-mız onı tınçlandırıp, bizge çevirildi:

— Şalverniñ ikâyesi yalınız bir misaldir. Nemse faşistleriniñ yapqan vahşiylikleri, canavarlıqlarını aytıp, ya da yazıp bitirmek olurmu?! Olar qabaatsız qartlarını, günâhsız sabiylerni astı-kesti, ateşlerde yaqtılar, — dedi.

Ders bitti. Biz teneffüske çıqtıq. Balalar tekrar Şalverniň başına toplandılar. Çeşit sualler berdiler. Oňa pite parçası, alma uzattılar. Men Şalverni quçaqlap, onıň balavuz tüs betinden öptim:

— Şalver! Dostçığım, meni bağışla, küçüme bazanıp seniňnen küreşke tutuna, tosát-tosat saňa erişip, seni raatsızlay, qıynay edim. Seniň yaralı olğanıňnı qaydan bileyim? Bu aqta senden bir şey eşitmegen edim. Pek sabırlı ekensiň. Eşq olsun saňa! — dedim.

LUĞAT:

acınmaq — *снівчувати*
alel-acele — *швидко*
aqran — *ровесник*
büllür-büllür — *прозори*
canavarlıq — *звірство*
çarqıldı — *кинувся*
erişmek — *пустувати*
eşq olsun — *молодець*
közlemek — *цілитися*
muğayğan — *засмучений*

nazik müçeli — *тут: слабкий*
pıřtav — *нісшолет*
qarçığa — *торець будинку*
sallan-sullan ketmekte — *йти перевальцем*
torlanğan — *наповнені сльозами*
tüzelmegen yara — *невиліковна рана*
vahşiylik — *жорстокість*

SARF

Mediametinniň talili: bediyy ve sözsüz vastalar, gonusuv üslubi, dam ve tercime

Mediametin — kütlewiy haber vastalarınıň yolları tarafından kelgen metindir. Şu vastalarğa matbuat (gazet, mecmua, kitaplar), radio, televizion, internet, kino, seslerni yazıp aluv, videometin, telemetin, reklama levhaları ve cedvelleri, mültimedia merkezleri kire. Bular episi malumat berüv, saqlap qaldıruv ve yaratuv vastalarıdır. Olar insanlarğa etraftaki alemni közetmege, özara uzlaşmağa ve medeniy mirasni bermege yardım ete. Siz de, saygılı talebeler, gonusuvda, bir iş yapqanda şu media mahsullarinen kullanmağa başladınız.

Mediamahsul (media mahsulı) — insan faaliyetini köstergen, numayış etken bir vastadır. Mediamahsul sayesinde insanlar İnternet ve yaşayış arasında bağınyı tayin eteler.

İhtar. Media mahsulatı bizge tüşünmege, saylamağa, yañı şeyler bilmege yardım ete. Şimdiki qıyın vaqıtta insanlar yalanı aqıqattan, müim ve saçma malümatnı ayırmaq içün media vastalarını yahşı saylap qullanmağa öğrenmeliler. Sizge de İnternet içinden doğru ve faydalı malümatnı tapıp oqumağa bilmek, öğrenmek şarttır.

Mediamahsulnıñ özüne has **bediyy** (ifadeli serlevası, şıar, metinnıñ özü) ve **sözsüz** vastaları (fotosuretleri, resimleri, belgileri, yazuvnıñ türlü üslüpleri, yeri ve il.) olur.

Qonuşuvda mahsus, qıyın, añaşılmağan sözle uzun, mürekkep cümleler az qullanılır. Mediametinni tizgende de, ‘insancasına’, yani siz özara, adıyce laqırdı etkeniñiz kibi yazıñız. Eñ müim malümatnı başında aytıñız; aslında sakın, kerek, siz bilgen ve aqıqat olğan şeyni aytıñız. Soñunda teşekkür bildirmeye unutmañız, tenqitke emiyet berip, pek tesirlenmeñ. Bu ve diger tevsiyeler siziñ ve mediamahsulnı yaratqannıñ **üslübini** ve **damını** teşkil eter.

Zemaneviy yaşayışta elektron adlı ve diger, yani İnternette yerleşken luğat ve diger **tercime** vastaları keñ darqalğan. Olarnıñ vastasinen biz bir tilden ikinci tilge ayrı söz, cümleler, attada metinlerni birden tercime ete bilemiz. Lâkin eñ müimi mında şu ki, böyle tercimeler yardımınen biz esas, baş haberni, onıñ maiyetini añaş bilemiz, inceliklerine ise dalıp olamamız. Şunıñ içün insan yapqan tercimeniñ qıymeti başqadır.

Mediametinniň talili

1. Mahsulnı seyir etiňiz (ya da oquňız, ya da diňleňiz).
2. Onıň şeklini, mündericesini ve çeşitini tayin etiňiz.
3. Metinniň manası nede? kibi sualge cevap beriňiz. Diger, buňa oşağan malumatnen teňeştiriňiz.
4. Netice çıqarıňız: malumat faydalı — faydalı degilmi? O maňa nege kerek? Öz munasebetiňizni bildiriňiz.

1-iş. Fotosuretlerge baqıňız. Aşağıdaki noqtalarğa esaslanıp talil etiňiz.

Talil

- Fotolarda siz ne köresiz?
- Anda kim tasvir etilgen?
- Angi şeyler fotoda tasvir etilgen?
- Fotolar angi vaqia, devirge ait?
- Biz olardan eň çog nelerni bilip olamız?
- Fotodan biz angi suallerge cevap alıp olamamyz?
- Angi malumat sizge kerek?

A

B

C

D

2-iş. Yuqarıda berilgen fotolar yardımınen cedvelni tolduriñız.

A	Men ne körem?	Körgeñimniñ nesi aqiqattır?	Neni farz etem?
B	Men ne körem?	Körgeñimniñ nesi aqiqattır?	Neni farz etem?
C	Men ne körem?	Körgeñimniñ nesi aqiqattır?	Neni farz etem?
D	Men ne körem?	Körgeñimniñ nesi aqiqattır?	Neni farz etem?

3-iş. Aşağıdaki suallerge aǵzaviy cevap beriñiz.

1. Nege mediametin deyler?
2. Olarnıñ nasıl şekilleri bar?
3. Mediametirlerniñ nasıl tesiri ola bile?
4. Mediametinler sizge nasıl tesir etkenine misaller ketiriñ.
5. Biz medianıñ istenilmez tesirinden özümüzni nasıl qorçalay bilemiz?

4-iş. Elektron luǵatlar yardımınen 8–10 cümleden ibaret bir metin bir tilden ekinci, siz añlağan tilge tercime etiñiz. Oqup baqıñız. Soñ nuqsanlarnı doğurtıñız. Maşına ve insan yapqan tercimelerniñ farqına yetiñiz.

5-iş. Metinni qonuşuv imkânlarına, talaplarına ve tizimine köre talil etiñiz.

— Sabalar hayır, sayǵılı dostlar! Siziñ diqqatıñızni Youtube kanalına celp etmek ister edim. Diñlegenıñız ve qoşulǵanıñız içün saǵ oluñız. Men bu Youtube kanalında imkânıma köre qırımtatar edebiyatına diqqat ayırmaǵa tırışam. Dünya edebiyatı arasında bizim edebiyatımız da bugüngece yetip keldi. Ve bizge pek acayip eserler yetse de, daa ne qadarı bizge yetalmaǵandır dep tüşünem. Şimdi elimizde olǵan edebiyat nümünelerini seslendirmeye tırışam. Elbet, menden de evel bu işni yapqan adamlar oldı. Amma, men bellesem, bu saada daa dünya qadar

iş bar. Men de buña, çareme köre, öz issemni qoşmağa isteyim. Bu Youtube kanalımıñıñ diñlemege, baqmağa, diqqat ayırmağa çağıram. Birinciden, edebiyatımıznıñ nümünelerinen tanış olmaq içün, eñ azından aynenilerni diñlemek mümkün. Ebet, men bu işni tehnikiy ceetten mükemmel yapmaydırım, amma işte men davet etem, seslenmek ya da seslenmemek, diñlemek ya da diñlememek – siziñ işiñiz. Siz bu kanalğa diqqat ayırsañız, men sizlerge çoq teşekkür eter ve bu işim faydalıdır dep tüşünir edim. Bir şeyge baqmadan men ep bir bu işni devam etmege areket etecegim. Sağ oluñız!

Maye Abdulganiyeva

1. Metinniñ müim ve ikinci derece malümatını ayırıñız. Artıq malümatına rastkeldiñizmi?

2. Sizge berilgen metinniñ maqsadını tapıñız (O sizge nasıl tesir ete?)

3. Müellifniñ nutuq medeniyetine diqqat etiñiz. Angi neza-ket ibarelerini qullana? Malümatnı obyektiv şekilde bermek içün angi dialog vastalarından faydalandı?

4. Metinniñ qıymeti nede? (Cevabıñıznı qırımtatar edebiya-tını saqlamaq zarurlıǵına, em onıñ degerine diqqat etiñiz.)

5. Metinde zamirlerniñ qullanuvına riayet etiñiz, olarnı qayd etiñiz.

6. * Şu videonı içtimaiy ağlardan diñleñiz. Müellif tilden ğay-rı daa nasıl tesir etici vastalarnı qullandı?

7. Metinniñ mündericesini talil etken soñ, alğan neticele-riñizni toplan, 4–5 cümlelik qandırıcı bir metin azırlañız. Çıqışta bulunıñız. Mevzuñız kanal reklamasinen ya da umumen edeb-yatımıznen daa teren öğrenilmesinen baǵlı olsun. Buña müellif-niñ diger çıqışlarını da diñleseñiz yahşı olur.

31-inci afta

Soñki körüşüv

Enver Arifov

Parça

Abdül Teyfuqnen eki aftalıq otpuska alıp, tuvğan yerlerimizge ziyaret etmege qarar berdik. 1944 senesi mayıs 10-da biz qaramannıñ evinde otura edik. Cemaat o nasıl olıp qaraman unvanını alğanı aqqında ikâye etmesini istedi. Abdül Teyfuq şularnı ayttı.

‘Askerlerimizniñ Dniprodan keçüvlerini körgen adam bu manzaranı bir vaqıt unutmaz. Maña 28 askernen beraber özeni keçmek ve sağ yalıdaki müim bir töpeni elge keçirmek vazife berildi. Onı büyük gruppanen askerlerimiz keçip bitkence elde tutmaq avale olundu.

Sağ yalıdaki köyge iri duşman otrâdı kelgen. Duşmannıñ mudafaa quvetleri aqqında tafsılâtlı malûmat almaq kerekmiz. Birinci gruppğa özümnen beraber dört adamnı seçip aldım. Ağaç ve tahtalardan yasalğan küçük plot suvda yalday. Onıñ üstünde beş askermiz. Küreklerni bar quvetimiznen çektik. Dneprniñ üstü snarâd ve minalarnıñ tütüninen örtülü edi. Onlarnen samolötlar başlarımız üzerinde aylanalar. Bombalardan soñ suv stolba kibi avada salnıp qala. Plotnıñ yarısı dağıla, lâkin biz ağaçlarğa yapışamız, silâlarını taşlamaymız ve ep ögge cılışamız. Tek ögge. Er bir ağaçnıñ üstünde silâlı asker. Maqsat bir — qarşı yalığa çıqmaq. Gitlerciler er angi yolnen olsa da askerlerimizni özenden keçirmemege areket eteler. Olarğa yañıyañı quvetler kele. Olar qarada turıp toplardan, minomötlardan atalar.

Mına sağ yalı. Bizler aman toğaylıqqa kirdik. Köydeki nemselerge qarşı ateş açtık. Bu arada arttan plot ve qayıqlarnen batalyonnıñ diger askerleri de kelip yetiştiler. Noyabr 7-de, saba tamam saat yedide biz belgilengen töpeni elge keçirdik ve anda

yahşı etip pekindik. Okoplar qazdıq ve özümüzni er dört taraf-tan qorçalap başladıq. Üyle maalinde nemseler üçümge keçti-ler. Olar bizni çoq olmağanımızni bile ediler. Onıñ içün sarıp aldılar ve töpege doğru ardı-sıra atakalar yaptılar. Bizde dört minomöt ve yeterlik miqdarda zapas snarâd bar edi. Biz bütün silâlarımızdan bir kereden atəş açamız. Duşmannıñ birinci safı qayta, lâkin ikinci safı ögge çıqa. Biz kene atəş açamız. Nia-yet, oqlarımız ve snarâdlarımız bitti. Bu uruşta tek ögge yürgen yeñecek. Men askerlerge üçümge keçmekni emir etim. Biz, 'Ur-ra!' sedalarinen, üstümüzge keleyatqan duşmannıñ qarşısı-na çıqtıq. Olardan qararnen on-on beş kere az edik. Lâkin kim-se bu aqta түşünmedi. Bir çoq yigitler elâk oldı. Lâkin köydeki duşman askerleri yahğa yaqınlaşıp olamadılar. Tutuşuvnıñ eñ ağır daqqasında artımızdan tuvğan 'Ur-ra!' sadasını eşittik. Bu-lar bizge yardımğa yetişken silâdaşlarımız ediler. Özenden keç-ken toplarımız artıq duşmannıñ üstüne qurşun yağdırmaqta edi. Topraq sarsıla, aman qalğan evler de yıqılalar. Tanklarımız şiddetnen ögge keteler. Er yaqta atəş, er yaqta patlav. Duşman-nıñ ayağı tiygen topraq, onı atəş olıp yaqmaqta edi'.

Bu ğalebeden soñ Dnipro özenini birinci olıp keçken dört as-kerge ve olarnıñ komandirlerine Abdül Teyfuqqa Qaraman un-vanı berildi.

Acayip insan, Vatanına sınırsız sevgi beslegen adam, Qara-man Abdül Teyfuq bu ketüvinden soñ bir daa qayıp kelmedi. Bu bizim soñki körüşüvimiz edi.

LUĞAT:

birinci saf — *перший стрій*
 elge keçirmek — *захопити*
 kürek çekmek — *вслувати*
 mudafaa quvetleri — *сили*
оборони
 pekinmek — *закріпитися*
 qurşun yağdırmaqta edi —
засипали градом куль
 seda — *тут: клич*

sınırsız sevgi beslemek —
відчувати безмежне кохання
 silâ — *зброя*
 silâlı asker — *озброєний солдат*
 şiddetnen — *люто*
 top — *гармата*
 topraq sarsılması — *стряс землі*
 tutuş — *сумічка*
 yañı-yañı quvetler — *нові сили*

Sual ve vazifeler:

1. Köydeşleri Abdül Teyfuqnen soñki kere ne vaqıt körüşkenler? Qaraman yerli cemaatqa ne aqqında ikâye etti? Abdül Teyfuqqa nasıl vazife berilgen? Qaraman Dniprodan keçilüvi aqqında neler ikâye etti? Üçüncü abzatsını oquñız. Gitlerciler askerlerni özenden keçirmemek içün neler yaptılar? Askerler özenniñ sağ yalısına barıp yetkenlerinen neler oldı? Nemseler ücüm etkenlerini oquñız. Askerler belgilengen töpede ne vaqıt pekindiler? Qaramanlar töpelikni nasıl qorçaladılar? Özenniñ sağ yalısını tutqan askerler nasıl müim vazifeni becerdiler? Ordunıñ esas quvetleri uruşqa kırışken soñ, Dniproñ sol yalısında keçken cenkniñ ketişatı nasıl tüs aldı? Bu ğalebeden soñ Dnipro özenini birinci olıp keçken dört askerge ve olarnıñ komandirlerine nasıl unvan berildi?
2. Beşinci sınıfta angi cenk qaramanı aqqında oquğan ediñiz? O qaraman aqqında nasıl meraqılı malümatnen tanış oldıñız?
3. Talebeniñ fikrinen razısıñız mı?
'Biz faşistlerni nasıl etip yeñe bildik? Kimniñ ve neniñ yardımınen? Er bir cenkniñ öz qaramanları bar. Ekinci cian cenki tarihinde çoq qaramanların adları qaldı. Olarnıñ çoqusı Vatanını qorçalamaq içün canlarını feda etkenler. Cenkte birinci yerde insan tura. Cenkte insanlar cesaret (*смилувість*), mertlik (*мужність*) ve metanet (*смійкість*) köstergenleri içün ğalebe qazandılar.'
4. **Ev vazifesi:** metinni özüniz tizgen plan boyunca ikâye etiñiz.

Abdül Teyfuq

Abdül Amitoviç Teyfuq 1915 senesi dekabr 24-te Tavriya guberniyasınıñ Yalta uyez-dindeki Partenit köyünde doğdı. 1932 senesi Partenitte sekiz yıllıq mektepni bitirdi. 1935 senesi Yalta pedagogika tehnikumını bitirdi.

1939 senesi ise M.V. Frunze adına Qırım pedagogika institutını bitirdi. Oquv yıllarında Üsküt köyüniñ orta mektebinde ocalıq da yaptı. 1937 senesi Quru Özen köyü başlangıç mektebiniñ müdiri

edi. 1938 senesiniň yanvar ayından başlap, Aluşta rayon halq tasil bölüginde inspektor olp çalıştı.

1939 senesi noyabr ayında Qızıl Orduğa çağırıldı. 1941 senesi iýün ayında Oröl şeerinde arbiy piyadeler oquv yurtunu (*пехотне училище*) bitirdi.

Abdül Teyfuq cenk başlanğanınen küçük leytenant unvanında uruşlarda iştirak etti, birinci yılda eki kere ağır yaralandı. 1941 senesiniň soňunda atıcılar batalyonınıň komandiri oldı. 1942 senesi dekabr 10 künü üçünci kere, 1943 senesi avgust 24 künü dördünci kere yaralandı.

Kapitan Abdül Amitoviç Teyfuq Dnipro için uruşlarda qaramanlıq ve komandirlik ustalığını kösterdi. 1943 senesi sentâbr 26-da onıñ batalyonu birinci olp Dnipronıñ sol yalıısına barıp çıqtı ve Kremençug tarafına yol açqan Verhnedneprovsk şeeri-niň civarındaki Puşkarevka köyü yanında keçken ağır uruşlarda ilk platsdarmlardan birini basıp aldı. Abdül Teyfuq duşmanğa aman-aralıq bermey, öz batalyonınen üçümge keçti ve amansız uruşlarda basqıncıları darma-dağın etti: 750 asker, 2 top, 12 minomöt, 42 pulemöt yoq etildi, 300-ge qadar silâ elge keçirildi. 1943 senesi dekabr 20-de Abdül Teyfuq köstergen qaramanlığı için Qaraman unvanınen taqdirlendi.

1943 senesi oktâbr ayında Dnipro yanında keçken uruşlarda cesür ofitser beşinci kere yaralandı. O, gospitalde tedaviylengende, tibbiyat hizmetiniň gvardiya leytenantı Mariya Köçina-nen tanış olp, onıñnen aile qurdı. Olarnıñ dünyağa kelgen oğluna babasını körmek nasip olmadı...

1945 senesi mart 18-de gvardiya mayoru Abdül Tey-

A. Teyfuqniň abidesi. Partenit

fuq Almanıyanıñ Neybrüken şeerı yanında elâk oldı. Lvovdaki Şüret bayırında defn etildi. Onıñ doğmuş Partenit qasabasında qaramanğa abide qoyuldı (2014). Aqmescitteki soqaqlardan biri onıñ adını taşıy.

‘Ürmetli Ayşe Abdül.

Arbiy qısımnıñ komandanlığı ve bütün terkibi (*особистий склад*) büyük yanıqnen sizge haber ete ki, 1945 senesi mart 18-de Siziñ oğluñız nemse-faşist basqıncılarına qarşı uruşlarda elâk oldı. Sizge taziye bildiremiz (*соболюваємо*). Siznen beraber bu ağır ğayıpnıñ accısını (*важка втрата*) bölüşemiz. Siziñ oğluñızın er kes sevip-saya edi, o eñ yahşı komandır, eñ yahşı dost edi.

Teyfuq qaramanca cenkleşti ve qaraman olaraq elâk oldı. O, uruşqa birinci sırada ketip, telükeden qorqmay, duşmanlarını amansızca tar-mar ete edi. Onıñ aydın hatırası daima biz ile yaşaycaqtır. Onıñ cesedi yanında duşmanlardan öç alırmız (*помстимося*), dep yemin ettik.

Oğluñız Abdül Teyfuq 1945 senesi mart 24-te Lviv (İlbav) şeeriniñ Lıçakov mezarlığında defn etildi.

Gvardiya mayoru Komarov’

MUSTAQİL OQUV İÇÜN

Silinmeycek izi bar

Linâre Dermenci

Qaramanımız Teyfuq Abdül hatırasına

Halqımıznıñ batırı ediñ, Teyfuq,
Aman bermey faşistke urdın yumruq.
Gvardistlerniñ safında o küreşte
İradeñ pek köründi safdil işte.

Ne güzeldir Partenit limanları,
Qır-dağlardan sarqqan şu bağçaları.
Ayuvdağ sarılğan yüzümler yaprağına,
Çeçekler qoqusı yayılğan toprağına.

Budır seniñ diyarıñ, ey, Qaraman,
Vatan içün can berdiñ, ağlay Vatan.
Yarıqlata temeliñni şu Yıldızıñ,
Onıñ içün silinmez iç yürgen iziñ.

Qaramannı doğurdı dülber diyar,
Halqı oña bu yerde eykel qoyar.

LUĞAT:

aman bermey — нещадно
eykel — пам'ятник

irade — воля
safdil — чесний

SARF

Qaramannıñ cesareti

Birlikte (колективно) yazılğan beyan
Enver Arifovniñ '**Soñki körüşüv**' ikâyesi esasında

Beyan nasıl yazılır?

Beyan yazılışınıñ bir qaç basamaqlarını qayd etmek
mümkün.

1. Azırlıq subeti. Bu, oca ve talebelerniñ birlikte alıp barılğan işidir. Bu iş devamında beyan metini ile tanış oluna. Talebeler metinni bir qaç kere oquylar. Metinniñ mevzusu muzakere etile, serlevası yazıla ve tariflene. Bu basamaqta talebelerniñ metin mevzusu boyunca bilgileri aktualleşe, tanış olmağan sözler muzakere etile, faktlar, sene ve adlar açıqlana, müellifniñ esas ğayesi muayyenleştirile (конкретизується). İş qaralama-da yapıla.

2. Metinni yazuv, qaralamannen çalışuv.

Metindeki esas sözler ve kompozitsiyanıñ hususiyetleri talil etile. Metinniñ esas qısımları belgilene (kiriş qısımları, adiselerniñ inkişafı, kulminatsiya ve yekün). Er bir qısımnıñ mini-mevzusu, onıñ mündericesi belgilene; qısımnıñ serlevası qoyula, serleva plannıñ punktı olaraq yazıp alına. Bundan ğayrı, yazıcınıñ qonuşuv (*коммуникативне*) niyetleri aqqında fikir etile: eser ne içün yazıldı, eserniñ bu parçasında nasıl ğaye bar, bu parçanıñ başqa parçalarnen nasıl bir bağı bar. Qaralamağa yañı qaydlar kirsetile.

3. Mündericeni teşkerüv, redaktirlev, tüzetüvler kirsetüv.

İşniñ bu basamağında talebe öz qaralamasinen çalışa. Talebe metinni oqup, beyan etilgen fikirler ne qadar mantıqlı olğanını, insan adları doğru yazılğanı-yazılmağanını teşkere. Artqaç tekrarlanuvlarını silip taşılay, yañlış qullanılğan sözlerni tüzete. Bundan ğayrı, imlâ ve puntuatsiyanı da tüzete. Bu işniñ neticesinde metin qaralamadan temizge çekile.

32-nci afta

Zorbalıq yılları *Samedin Şükürçiyev*

Povestten parça

1944 senesiniñ baari yaqınlaşqanda, köydeki nemselerniñ sayısı da eksilip başladı. Niayet, çoqqa barmay, nemseler tübü-tamırinen yoq olıp kettilər. Köy ealisi olarnı azat etken askerlerni közyaşlarinen qarşılay. Bizim askerler kelgeninen, ikinci künü köyde kene de eski nizam, er kim içün aňlayışlı tertip quruldı. Tükân çalışıp başladı. Bir ayağını cenklerde yoq etken Murtaza Çaçı de köyge qayttı. Köyniñ balaları onıñ artından qalmaylar, olar bizim qaramanımıznı körmeye, köküsindeki medallerni tutıp baqmağa intılalar ya da, Murtaza ağa razı olsa, onıñ bir-de bir medalini öz köküslerine taqmağa, arqadaşları arasında maqtanmağa tırışalar.

Bir kün aqşam köy-meydançıǵına maşınalar kelip toplandı. Maşınalar brezentnen yapılğan, em etrafta da pek çoq askerler yüre.

Ortalıqqa qaranlıq түşken soñ, askerler ev-evden yürüp, şu evlerde yaşaǵanlarını yazıp başladılar. Adamlardan başqa, aralarda olğan ayvanlarını da yazğan ediler.

Aradan üç kün daa keçti. Maşınalar kene de şu meydançıq etrafında turalar.

Menim rahmetli anam sabaları pek erte tura edi. Saat beş degende o, endi turıp sığırnı saǵa, süt qaynata, furunnı alevlete turğan. Bizler, balalar, turğance o, ötmek de pişirip ala. Lâkin şu gecesi o abdırıp turdı. Tısta sesler, askerlerniñ baqıruvları eşitmekte edi. Davuşlar pek qorqunçlı ediler. Bütün köyde şamata,

fiğan qopqan. Anamnen qartbabam pencere taba çekilip, perdesini tekarar açtılar da, etrafta ne olğanını baqalar. Anam:

— Demek, halq sürgün etilecek dep nafile ayتماغانلار, aytqanları doğru eken?

— Tınçlan. Balalarını tursat, azırla. Urbalarını almağa unutma.

Anam bizlerni uyattı. Kiyindirip başladı. Askerler bizim qapımızğa qaqqanda, bizler epimiz kiyinip, azır tura edik. Bu endi saba saat beş-altı olğan vaqıtlar edi. Bizim evimizde saat degen şey yoq edi. Babam-anam saatnı yıldızlarğa baqıp bile ediler. Bizler endi bütün şeylerimizni boğçalap qoyğan edik. Sofra üstüne anam şu arada bir deste pite obalap qoydı.

— Azırlanıp eviñizden çıqıñız! Sizlerni sürgün etemiz! — olar üç asker ediler.

Qapılar açıq olğanı içün, olar davuşsız kirip keldiler. Qartbabam boğçalarnı omuzlarına urdı. Biz, balalar, yuqusırağan alımızda, ellerimizden tutuşıp, cemaat toplanğan meydançıqqa yol aldıq. Mında endi pek çoq adam toplanğan edi. Em adamlardan da çoq maşınalar tura. Şu yerden de bizlerni demiryol tarafına alıp kettiler.

Boşap qalğan evlerniñ azbar qapılarını yel sallata, boşap qalğan köy qorqunçlı bir manzaranı ańdıra. Açıq pencerelerniñ perdeleri, şorbacılarınan sağıqlaşqan kibi, yelpireyler. Olarnı körıp keteyatqan köy ealisi közyaşlarını tıyp olamay. Başlarına kelgen şu felâketni olar beklemey ediler.

Bizlerni Aqmescit şeetine ketirip, demiryol vokzalına boşatılar. Mında adam daa çoq. Bütün vokzal, közüñ körgeñi qadar, adamnen nıqtalğan, mında bizlerge tanış olmağan, başqa köylerden ketirilgenler de pek çoq...

Tren de ağır, de tez yürüp, ağır yüküni tarta. Özü de iç ümüt etilmegen yerlerde toqtay, em pek siyrek toqtay, toqtasa da, bir yerde çoq turmay, aman yolunu devam etmege aşıqa. Öz uzun yolunda tek kömür ve suv ala.

Tren toқтаğan yerde qaravullar şu an vagonların qapılarını şatırdatıp açalar. Şu daqqası yürüp olğanlar çapıp kelip vagonnıñ qapıları ögüne cıylışalar: tısta ne bar eken, ne yerge keldik, daa ne qadar yol yürecemiz eken? — dep biri-birinden soraylar ve

'Qaytarma' filminden levha

şu sualləri soldatlarğa da bereler, amma olar 'bilmeymiz', dep cevap bereler.

Elbette, qapavlı qutu içinde, gece-kündüz ketkeniñni bilmey yaşamaq qolay degil. Em şü qutu içinde mahbüsləriñ sayısı da kün-künden eksile. Tren çöllerde, kimse olmağan yerlerde toqtağanı, adamlar tez-tez ölülerini vagonlardan çıxarıp kömeler ve suv araylar. Suv tapılsa, vagonlarğa taşıylar. Soldatlar vagonıdan çoq adam tüşürmey, eki ya da üç adamğa ruhset etile. Eger de ölü çıxarılsa, trenden üç-dört metr avlaqta defn etile. Dua baş ucunda oqula. Bütün şü savap işler olduqça tez yapıla, çünki tren ne qadar turacağını kimse bilmey. Parovoznı köçürmek içün gerekli kömür ve suv yüklengen soñ, kimseni haberdar etmey, tren yerinden köçe. Tren ketken soñ, şü yerde taze topraq oba-çıqları qala...

LUĞAT:

bir qaç metr avlaqta — на відстані кількох метрів
defn etmek — поховати
felâket — біда, нещастя
fığan qorqan — пролунали крики

furunnı alevletmek — затопити піч
mahbüs = mabus — ув'язнений
savap iş — блага справа
tübü-tamirinen — під корінь, всіх до одного

Sual ve vazifeler:

1. İkâyeti oquñız. Suallerge cevap beriñiz.

1944 senesiniñ baari yaqınlaşqanda, köyde neler olğan? Köy ealisi olarnı azat etken askerlerni nasıl qarşılağanlar? Köyde nasıl yaşayış başlanğan? Bir kün aqşam köy meydançığında neler toplanğan? Hatıralarnı oquñız. Ananen qartbaba pencereden köyde olğan şamatanı körgeñ soñ ne yaptılar? Evlerine üç asker kirgenlerini tapıp oquñız. Adamlarnı köyden sürgün etkenlerini oquñız. Tren yolu nasıl edi? Közüñiz ögünde nasıl levhalar peyda oldı? Mal vagonlarında adamlar neler çekkenler? Tren qısqa müddetke toqtağan yerde qaravullar ne yapa ediler? Tren toqtağanda adamlarğa ne yapmağa izin berile edi?

2. Siziñ qorantañızda sürgünlik aqqında ne bileler? Qartana ve qartbaba, ana-babalarıñız o deşetli facia aqqında sizge neler aytıp berdiler? İnternette, kütleviy informasiya vastalarında qırımtatar halqı sürgün etilgeni aqqında malûmat tapıñız, çıqışlar azırlañız.

3. **Sürgünlik, genotsid, reabilitatsiya** sözleri nelerni añlatqanlarını biliñiz.

Sürgünlik (*денортация*) — bir adamnı, bir gruppa adamlarnı ya da halqlarnı tuvğan yerlerinden mecburen köçürüv. Adette köçürüv konvoy nezareti astında keçe, köçürilgen yerde ise zorbalıq rejimi üküm süre.

Genotsid — belli bir milliy, etnik ya da ırqiy (*расова*) gruppanı qısmen ya da tolusinen yoq etmek içün yapılğan areketler.

Reabilitatsiya — iftira (*наклеп*) ve genotsid siyaseti neticesinde mecburiy köçürüvge oğratılğan halqnı ya da etnik gruppalarnı aqlav (*повернення доброго імені*).

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Mayıs 18-de

Eskender Fazıl

(Stalinge ve onıñ qurumına qarğıs)

Sen benim günâhsız balalıq çağımın

Süngüler ucunda süyreklep yürdiñ!

Mayıs 18-de ğonceli bağrımın

Alladan qorqmayıp, sabannen sürdiñ!

Rustem Eminov 'Olüm treni'. 1997 s.

Sen benim arzumnu, bahtımnu, şanımnı
Ayvanlar taşılğan vagonğa yüklep,
Mayıs 18-de incitıp canımnu,
Horluqqa yolladıñ, avtomat tiklep.

Sen benim bitamnuñ Quranın yaqqanda,
Halqımnıñ ruhunu, hayalın bozdıñ.
Mayıs 18-de mavi tañ atqanda
Dinini, tilini, tarihını boğdıñ!

O vaqıt men seni yürekten qarğadım:
Nesiliñ qursun! Omurğañ sinsın!
Mayıs 18-de er sene qarğadım.
Bugün de qarğayım: ocağıñ sönsün!

Temelli sarsılsın! Ağañ ve qardaşıñ
Eñ yaqın dostlarıñ cellâdıñ olsun!
Mayıs 18-de halqımnıñ qarğışı
Başıña qara quş — quzğunday qonsun!

1990 s. Aqmescit

LUĞAT:

cellât — *кат*
incitmaq — *кривдити*
nesiliñ qursun — *щоб згинув твій рід*
ocağıñ sönsün — *щоб твоє вогнище згасло*
omurğa — *хребет*

süngüler ucunda — *на вістрі штика*
süyreklemek — *тягнути*
şan — *добре ім'я*
temelli sarsılsın — *тут: назавжди зруйнується*

Nisbiy (tilimizge ait) sözler ve alınmalar. İstilaat

Alimlerniñ bildirgenine köre, qırımtatar tili halq tili olaraq X–XI asırlarda şekillene başladı. Soñ o, milliy tilge çevirildi, daa soñra ise — Qırım hanlığı devrinde devlet tili olaraq qabul olundu. Böyle inkişaf yolunda o, bayağı zenginleşti. Em bu zenginleşüv tilniñ tek içki imkânları sayesinde olıp keçmegen.

Mesele şunda ki, er bir til başqa tillerden öz ihtiyacına köre söz ala. Mına böyle etip milliy söz baylığınıza **alınmalar** da kirmeye başladı.

İhtar. Lâkin bugünkü künde ise tilimizniñ qullanuv vaziyeti ağırlaşsa. Şuniñ içün devletçiligimiz tiklenilmegence, onıñ inkişafı aqqında aytmağa söz kelmey. Demek, epimiz içün eñ müim şey — tilni saqlamaq, onı er saada (*в ко́жній галузі*) qullanmağa öğrenmektir.

Yuqarıdan añlağanıñız kibi, alınma qatlamnıñ emiyeti şunda ki, onıñ yardımınen er bir til ögge ketmekte, teraqqiy etmektedir (*нпозпечує*).

Qırımtatar tiliniñ öz sözlerini esasen imlâ qaidelerine köre tayin etmek mümkün. Olar qalınlıq-incelik qaidesine boysuna. Alınma sözlerniñ de öz tarihi olıp, o, etimologik luğatta pekitile.

Zemaneviy qırımtatar tiline eñ çoq fars, arap, moğol, yunan ve Avropa tillerinden söz kire. **Fars** tilinden *bağça, nar, perde, usta, kevgir, destan, saz* ve diger bir çoq söz kirgen. **Arap** tilinden haber, cevap, asker, maqas, bina, aqıl kibi sözler kirgen, bir çoq ad teşkil olunğan. Bundan ğayrı, Muqaddes kitap — Quran vastasınen alınmalarınıñ sayısı ep artmaqta. Onıñ telâffuzı da laqırdıda ve bazı yazuv, şu diniy mevzuğa ait ceryanlarda ket-kete eki türlü olğanına rastkemek mümkün: *Alla* ve *Allah, maşalla* ve *maşallah* ve il. (Şu cümleden mında *meramet* ve *merhamet, şübe* ve *şub(h)e* kibi eki türlü yazuvlarına diqqat eteyik.) **Yunan** tilinden kelgen sözlerge misaller: *yalı, kiramet, kilse, kübre* ve il. **Moğol** alınmaları tilimizde 25-ke yaqın sözni teşkil ete: *toz, oba, qurultay* ve dig.

Tilde mahsus qullanılğan sözlerge **istila** (ya da termin) deyler. Olar hususan ilimde qaysı bir añlamnı (поняття) şekillendirmek içün peyda ola. Meselâ: mecaz, qafiye, vezin (edebiyatta), kütleten, diremten, mide (tabiatşınaslıqta), sarma, dolma, çiberek (aşçılıqta) ve dig. Soñki yılları, bir çoq oquv neşirleri tercime etilgeninen, yañı istilalar kütleliy sürette yaratılmağa, demek ki, qırımtatar tiliniñ yañı istilaatı inkişaf ete başladı.

1-iş. Şiir parçalarını oquñız. O vaqıtları alınma sayılğan sözlerni tapıp talil etiñiz (manalarını luğattan faydalanıp tayin etiñiz). Zaman ve qullanuv saalarına köre netice çıqarıñız.

Ol aşırıñ keldi, yol oldı,
Közlerim qan ile toldı,
Seniñ medhiñ heman oldı
Benim* ömrüme sermaye.

Evel baar, yaz keline*,
Dalğalanır gölümüz de.
Dağlar yeşil don kiyince*,
Hublar kezer çölümüzde.

Cevheriyden

**-nen belgilengen sözlerni qırımtatar tiline çeviriñiz. Böyle kibi sözler zemaneyiy tilimizde de alınmalardan farq etkenine diqqat etiñiz. Demek, qırımtatar sözü olğanda, türk ya da diger tilden sözlerni (ve şu cümleden yalğamalarını) qullanmaq acet olmağanında özüñizni qandırıñız.*

LUĞAT:

hublar = güzeller, dülberler
medh = maqtav

heman = birden, şu an
sermaye = barlıq, sermiya

2-iş. İstilalarını umumiy manalarına (qaysı ilim saasına ait olğanına) köre taqsim etiñiz.

Musaviysizlik, aqciger, patlav, nazm, eşitüv, eksilik, ölçek (kriteriy), telüke, cumhuriyet, azuv tişler, top, çinativ parmaq, fırqa,

maden, sima, tacmaraz, kemik (süyek), irinti, qan töküv, nota yolu, qan dönümi, al, yaralanuv, mesele, şekil (formula), pıstav.

Malümat için mevzular: tarih, tibbiyet, ayatfenlik, riyazi-yat, tabiatşınaslıq, arbiy iş, muzıka, til, edebiyat.

3-iş. Qırımtatar tilinde bir de bir zemaneyiy metin tapıp oquñız. (Buña kütleliy haber vastlarını (gazet, İnternetteki ceryanlarını) qullanıñız). Metin içinde alınmalar olsun.

4-iş. Parçanı oquñız. Yaş qaramannıñ müthiş cenk yıllarında keçirgen azaplarını köz öğüne ketiriñiz.

1941 senesi. Yaz künü cenk başlandı. Şu künden on bir yaşında Emineçik çoq azaplar körip keçirdi. Cenk felâketi balalığını hırsızladı. Babası bu bahtsızlıq içinde faşistlerni urmağa ketti. Faşistler açqan cenkte, olarğa qarşı küreşte öz issesini qoşa. Mina, böyle etip, üç yıl keçti. Emineçik endi 14 yaşında. Küneşli aprel künü. Baar qoqusı çevrege yayray. Bu kelgen baar, belki, bahtlı olur? Artlarına baqmağa fursatları qalmağan nemse-faşist yağmacıları endi Qırımdan qaçalar.

Linâre Dermenci

• *2022 senesi kiçik ayıñ 24-de başlanğan cenkniñ felâketinen bağlı fikirleriñiznen paylaşıñız. O, adamlarğa, bütün Ukraina halqına ne qadar qıynlıq, ağrı, facia,deşet ketirgenini hatırlañız.*

5-iş. Metinni oquñız. Alınmaları tapıñız.

Anamnı üç balasinen köyniñ çetine çıqardılar. Qartlarını ve balalarını arabalarğa toldurıp, meydanğa ketirdiler. Bütün kün şu meydanda bulundıq. Maşına bermediler. Köy bom-boş, ayvanlar ise mıñraşıp qaldılar. Biz meydanda geceledik. Maşına tek mayıs 19-da üyleden soñ kelip, bizni İslâm-Terekke alıp ketti. Anda vaqonlarğa yüklep, mayıs 20 künü sabası Qırımdan çıqıp kettik...

Sürgünlik kibi vahşiylikni unutmaq — bu aqiqiy insaniyetsizlik ve satqınlıqtır...

‘Qırım’ gazetiniñ saifelerinden

• *Metinniñ soñki fikrinen razısıñız mı? Metinni bu facia aqqında qorantañızda eşitken (ya da film, haberlerden, İnternet ağından alnğan) bilgileriñiznen tamamlanız.*

6-iş. Parçanı oquňız.

İşten soň Qurtveli yaşağan barak qırımtatarlarnen toldı. Başta kefeli Smail aqay qısıq közlerini, çalarıp başlağan mıyıqlarını çabik-çabik eki elinen oqaladı. O, yırlarnı çöl maqamıle sozmağa başladı...

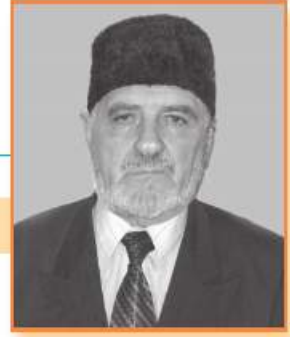
Yırlarnıñ tesirinden er kes öz qorantasını, doğıp ösken köyünü, yürgen, kezgen soqaqlarını, balalıq, gençlik teessuratlarını, eki-üç yıl içinde ebediy köz yumğan yüzlernen yurtdaşlarını hatırladılar. Bu yabaniy ülkeden topraqları alınğan qırımlılar endi ömürlük qorantaları ile qavuşmaycaqlar. Olar endi yalnız dualarnen aňılacaqlar...

Qadır Veli

• *Ana-Vatan toprağı, milletiñizge doğru qıymet kesmege ögreniñiz. Siz doğıp ösken ve yaşağan yeriñizni sevesizmi? Bunıñ episiniñ qadrine yetmege tırışıñız.*

33-üncü afa

Yürek ağırları

Zakir Qurtnezir

Povestten parça

Yaznıñ yaqıcı sıcaqları biraz sönükmege başlağan esnada, arpa, boğday ızanlarında aşıq çaluv başlandı. Köy halqı maşaaqqa çıqtı. Bekir, anası Alime aptenen beraber, er Allahnıñ vermiş künü maşaaqqa bara. Künde beş-altı kilo aşıq çıqacaq qadar maşaaq toplaylar. Bu, er alda, qorantanıñ bir qaç kün keçinmesine yete.

Bir kün Bekir başaaq cıymağa bir özü ketti. Yarım torba toldırğan soñ, boldırdı ğaliba, bicağını yerge töşep, üstüne yanbaşladı. Şu esnada közü böyle manzarağa tüştı: eki sıçavul ağızlarında üç-dört boğday başaağınen bir teşikke kirdi. Birazdan tışqa çıqtı, etraflarına baqındılar. İç bir havf yoqluğına emin olğan soñ, ızan boylap başaaq qıdırıp kettiler.

Bekir meraqlanıp, kevdesini köterdi. Lâkin, ses-soluq çıkarmadan, közetüvni devam ettirdi. Sıçavullar ‘udarnik’ler kibi çalışalar.

— İş böyle eken, — diye tüşündi Bekir, — olarnıñ ‘anbarlarında’ bayağı başaaq toplanğan olmalı. Demek, şimdi benim vazifem — sıçavullarnıñ yuvalarını tapmaq, anbarlarını ‘açmaq’.

O yerinden turdı, deminki sıçavullar kirip çıqqan teşikni taptı. Eline bir tayaq alıp, onıñ etraflarına soqmağa başladı. Bir yerde tayaq ‘lop’ etip, yengilden yerge kirdi. Bekir aman o yerni qozğalap, ellerinen topraqnı çetke sürdi. Bir daa baqsa, ne kör-sin, boğday başaaqları ‘anbar’ğa öyle tertipnen, biri-biri üstüne obalağan ki, insannıñ böyle yapmağa bir zaman sabırı çıdamaz, elinden de kelmez.

Bekir başaqları torbasına toldurdu. Bu ‘anbar’ının yanından ekincisini, üçüncisini... taptı. Küneş qonmasına yarım saat daa vaqıt qalğanda, torbasını toldırıp, quvana-quvana evlerine qayttı.

Alime apte oğlunun semereli işini körgeninen:

— Bu qadar başaqları bir özün cıydıñmı? — diye soradı.

— Yoq, anam, yañı ‘yardımcılar’ taptım, — dedi de, olğan vaqıanı söylep berdi. Ekisi şaqıldap, qatıp-qatıp külüştiler...

Böylece, yaşayış ep devam ete. Meşan qışlağından cenkke ketken yigitlerniñ ecel pancasından, duşmannıñ serseri qurşunından, bomba, top patlavından qurtulğanları ev-qorantalarına qayttı. Qayıp olamağanlarınıñ ‘qara haberi’ keldi.

LUĞAT:

boğday başağı — пшеничний колос

deminki — тільки-но

ecel pancasından — з лап смерті

havf — небезпека

maşaq — підбір зерен, що залишилися після збирання

qozğalamaq — тут: розколупати

semereli iş — хороша робота

serseriy qurşun — шалена куля

şu esnada = şu vaqıtta — у цей час

yanbaşlamaq — лежати на боці

Sual ve vəzifələr:

1. Povestten parçanı oquñız. Suallerge cevap beriñiz.

Siz oquğan vaqia ne vaqıt olıp keçken? Köy halqı ne içün maşaqqı çıqa? Bir kün Bekir başaq cıyğanda neler olğan? Oğlan nasıl vaqianıñ şaatı olğan? Bekir neler yapqanı aqqında parçanı tapıp oquñız. Oğlan tapqan başaqlarını ne yapqan? Bekir quvana-quvana evine qaytqanda, anası oğlunu nasıl qarşılağan? Bu vaqiadan soñ şu adamlarınıñ yaşayışı nasıl devam etken?

2. Talebeniñ fikrinen razısıñızımı? Onıñ sözlerine ne qoşar ediñiz?

‘XXI asırda yaşaymız. İnsanlıq suratnen ögge kete, o er daqqada yañı şeyler tüşünip çıqara, bir şeylerni ögrenip ala, icat ete. Yalıñız bir şey deñişmey ve aqılğa yatmay — bu, insanlar arasındaki nefret (ненависть), halqlar arasında duşmanlıq, cenkler. Az sayılı halqlarını öz Vatanından sürgün etüv kibi facia iç bir vaqıt tekrarlanmamaq kerek... Keçmişte yapılğan facialı hatalarını ileride tekrarlamaması içün, olar aqqında unutmaq kerkemiz’.

3. İnternet, gazeta ve mecmualarda halqımızniñ sürgünlikte ağır yaşayışı aqqında malumat tapıp, çıqışlar yapıñız.
4. **Ev vazifesi:** Zakir Qurtnezirniñ ‘Yürek ağrıları’ povestinden parçanı oquñız, ikâye etiñiz.

MUSTAQİL OQUV İÇÜN

Sürgünlik

Rustem Muyedin

Biñ doquz yüz qırq dördünci senesinde,
Sanki dersiñ yer kürresi toqtap qaldı.
Yeşil baar — on sekiz may gecesinde,
Tatarlarçün ana-baba küñü oldu.
Geceleyin qaıldılar ev qapılar,
Bala-çağa ve qartlarını uyanttılar.
Evlerine soramazdan soquldılar,
‘Tatarlarını köçüremiz’, dep ayttılar.
Şaşmalağan tatarlarını demiryolda,
Nıqtap-nıqtap vagonlarğa yüklediler.

Qaçırmamaq içün halqı uzaq yolda,
 Qapılarğa kilit asıp beklediler.
 Ailelerniñ tuvğanları dört bir yaqqa
 Saçıldılar, bir-birini tapalmaylar.
 Halq ümüti: bu mesele çıxar aqqa,
 Bizni kene evimizge qaytarırlar.
 Lâkin halqnıñ ümütleri boşqa ketti,
 Devlet keri iç bir vaqıt qaytarmaycaq.

Tatar halqı vatanından sürülgen soñ,
 İç bir insan dayanmaycaq horluq kördi.
 Aqlıq çekip yat yollarda süyrelgen soñ,
 Yarı millet suvuq, qara yerge kirdi.

A. Bekirov 'Saba 18 mayıs 1944 s.' 1992

LUĞAT:

aqlıq çekmek — голодувати
 ana-baba küñü —
 стовпотворіння
 beklemek = qarpatmaq —
 замикати

çıqar aqqa — стане
 очевидною правда
 dayanmaycaq horluq —
 нестерпні страждання
 yer kürresi — земна куля

Mürekkep (şu cümleden qısartılğan) sözlerniñ imlâ hususiyetleri

Mürekkep sözlər qoşulıp, defisnən və ayrı yazılır.

Qoşma (bir söznen olıp yazılğan) sözlər bir tüşünce bildirir və bir urğunen ayılır. Olar esasen isimlər, siyrekçe — sıfat və fiillərdir: *kütüphane, qaraciger, Aqmescit, kervansaray, iscer* (бензин); *halqara, bütüncian; yapabilgen, keleyatqan, millet-sever*. Olarnıñ terkiбинde *hane, ara, deste, umum, köşe* kibi və digər tamırlar rastkelir.

İhtar. Qoşma sözlər gruppasına **qısartılıp** yazılğan sözlər də kire. Olarnıñ terkiбинdeki çoqusu allarda er bir sözünüñ birinci arfi büyük ariften yazılır: AQŞ (Amerika Qoşma Ştatları), Taras Şevçenko adına KMU (Kyiv milliy universiteti), BMT (Birleşken Milletler Teşkilâtı).

İç, tüz, ğayrı, qarşı, zıq, teñ, yat, şece kibi və digər qısımlar ekseriyette istilalarda rastkelir. Olar esas tamırnıñ ögünde (siyrekçe — artında) yerleşir. Olarnıñ terkiбine diqqat etiñiz: *zıqqoyurtuv, zıqçevirme, tüzköşelik, ğayrıtabalıq, içteri, içaretli, tışaretli, teñölçü; yatduygılıq/istidatşecelik* (алергія), *yağirimeli* (жиропорозчинный), *yatşece* (антмузєн), *yav-yatşece* (антмуило) və il. Böyle kibi mahsus sözlər (istilalar)ğa siz yuqarı sınıflarda rastkelirsiz.

Mürekkep sözlər eki və ekiden çoq sözden ibaret olıp, bir mananı bildirir və ayrı yazılır. Mında da ekseriyetni coğrafik adlar (*Büyük Özenbaş, Birleşken Milletler, Avrupa Birligi*), sıfatlar (*portaqal tüs, aq saqallı, açıq mavı, qoyu qırmızı, beş haneli, qırq qatlı*) ya da sayılar (eki biñ yigirmi dördünci; şu cümleden kesir sayılar: *on beşte üç*) və terkipli fiiller teşkil ete. (Soñkileri mürekkep sözlərge terkiбine köre ait olğanı içün kirsetilgen. Böyleliknən, mürekkep sözlər və mürekkep fiiller — başqa-başqa añlamalar, dep ayتماq mümkün.)

Defisnən yazılması — **çift** sözlerniñ esas hususiyetidir. Em siz metinlerni oquğanda, tilimiz çift sözlərge bay olğanını qayd

etkendirsiz. Olar mananı tamamlay, oña yañı tūs qoşa, umumen tilimizni zenginleştir. **Meselâ:** *ana-baba, tatlı-muabbet, sağ-ğa-solğa, enişli-yoquşlı, dos-doğru, qarama-qarşı* ve il.

1-iş. Cedvelni toldurıñız.

qoşma söz	çift söz	mürekkep söz
-----------	----------	--------------

Alçaqgöñül, QMPU (Qırım müendis-pedagogika universiteti), ayaqqap, kündeğuş, tercimeiyal (*бiоzрaфiя*), ana-Vatan, Qarasuvbazar, ilmiy-tenqidiy, qaraboğday, Eski Qırım, kün-künden, bala-çağa, Yedi quyu, milletsever, çatalbaş gügüm, Çatırdağ, dağ tavuğı, tınıq-tınıq, balıq battı.

2-iş. Qırımniñ er bir köyü, şeeriniñ asıl, qırımtatar adı bar. İleride er bir yerge şu adlarınıñ qaytarılması közde tutula. Buña has, toponimika luğatlarinen tanış oluñız. Qırım ve Ukrainanıñ cenübiy bölgelerinden bir de birindeki yerlerine qırımtatar cedvelini tiziñiz.

3-iş. Metinni oquñız. Çift sözlerni tapıñız. İmlâlarını aqlıñızda tutuñız.

Ukraina, Qırım — bu baba-dedeler toprağı, tuvğan ülke, biz yaşağan yer. Onıñ baylıqları bu — ötmek ve şeker, tütün ve yüzümcilik, çelik ve kömür, uçaq ve kömpyuter. Bundan da ğayrı daa — tınıq göller, dağ ve ormanlar, keniş çöller, çoqtan-çoq özenler ve, elbet de, meşur Qara deñiz, seniñ qartanalarıñ ve dedeleriñ yırlağan halq yırları.

Ukraina — bu qadimiy Kyiv ve keñ Dnipro. Qırım — bu hanlar mekânı olğan Bağçasaray, Ayuvdağ.

4-iş. Metinni oquñız. Mürekkep sözlerni yazıp alıñız.

Vatan! Bu sözde ne qadar çoq eyi, hoş ve tılsımlı duyğular bar. Er bir insan Vatanını özcesine seve. Menim Vatanım zannımca, dünyada eñ acayip bir yerdir. Qırım aqqında pek çoq şiirler, yırlar, ikâyeler yazıldı, em de yazılır. Onıñ güzel tabiat manzarasını iç bir yernen teñeştirmek mümkün degil.

Qırımniñ yüksek dağları, keniş-qulan çölleri, deñiz boylarındaki altın kibi ылtırağan qumları oña olğan sevgime — sevgi, ğururıma — ğurur qoşa.

Ecdatlarımız bağ-bağçalar östürüp, Qırımı bir cennet köşesine çevirdiler ve öz nesilllerine Vatan sevgisi, sadıqlıq aşıladılar.

Şimdi halqımız öz yurtunda evler, camiler, mektepler qurıp, yaşayışını ğayrıdan tiklemege areket ete.

‘Qırım’ gazetiniñ saifelerinden

5-iş. Parçanı oquñız. Mürekkep sözlerni tapıñız. İmlâlarını añlatıñız.

Ziy-çuv. Er kes öz teessuratlarınen paylaşa. Eki sözniñ birinde laf çıǵırığı aylana-aylana Ana-Yurt — Qırımğa barıp toqtala. Közaydın qavesinden soñ, mısırboğday unundan yapılğan kömeç, karaim yantığı, duttan yapılğan pekmez, erik tatlısı — episi sofrığa qoyuldı. Qonaqbaynıñ yüzünü qızartmadı.

Qadır Veli

• Soñki üç işniñ mündericesine esaslanaraq, umumleştirici bir mevzuda plan tiziñiz. Tasavur etilgen ikâyeye serleva qoyuñız. XX asırda milletimizniñ başına tüşken facialı taqdiri, onıñ aqibeti, neticelerini ğayrıdan közden keçiriñiz. Soñunda ömürniñ qıymeti nede, ne oğrunda küreşmek zarurlığını biliñiz.

34-üncü afta

Tutıp alınğan Vatan

Tair Halilov

romandan parça

— Baba, baq, deñiz! — qıçıra on eki yaşındaki kence oğlum. — Baq, baba, deñiz!

Yerimden köterilip pencerege başımni uzattım. Er yer mas-mavı, qayerde kök, qayerde deñiz — bir baqqanda belli degil, güya ekisi de biri-birine siñip ketken.

— Lütfen, quşaqlarınıznı bağlañız, — ilân etti mulâyim sesli stüardessa.

Uçaq daqqa sayın aşağı ene, yerge yaqınlaşa. Qanatları astında yeşil dağlar, soñ binalar körüne başladı.

— Qayerde yaşaycaqmız? — dep qulaq tozuma qıçıra qadınım, közleri ise parıldaylar.

— Qayerde olsun? Vatanda! — dep cevap olaraq bağıram.

— Vatan amma... baş soqmağa bir de bir köşe kerek!

— Maña qalsa, çadırda, çalaşta, yahut yertoledede yaşamağa razım. Tek Vatanda olsun!

— Biz, ebet, razımız, ya balalar?

— Balalar kim olğan? Balalar er şeyni añlamaq kerekler. Raatsızlanma, inşalla, bir çare bulurmız. Tışarıda qalmamız. Eñ müimi, doğmuş ana-Vatanımızdamız! — dep bar küçümnen qıçıram.

Niayet, uçaqnıñ köpçekleri yerge tiydi ve tegiz beton töşelgen yolaq boyu tıgırıp kettiler. Birazdan uçaq suratını azlaştırdı ve toqtadı. Demek, qondıq, Allağa şükür, ana-toprağımızda bulunamız. Eyecanım arttı, yüregimniñ düküldisi tezleşti, nedir boğazıma kelip tıqıldı. Yüregim köküsümni teşip çıqacaq. Taqattan ke-

sildim. Ayaqlarım tabi olmaylar. Zornen yerimden qalqıp, uçaqni boşatqan yolcular peşinden men de yerge endim. Bir qaç adım attım ve tiz çökip, üç kere ayaq astındaki topraqni öptim. Tek men degil. Başqaları da aynı şu vaziyette. Er kesniñ közleri yaşlı. Beyaz saqallı ihtiyar bir kişi yerge yüzüqoyun serilip, yerni quçaqlaycaq ola ve bala kibi ökür-ökür ağlay. Vatanlarına qavuşqan semetdeşlerimni közeter ekenim, ğurbetlikte ebediy qalğan vatandaşlarım adından: ‘Vatanımızni tutıp alğan cellâtlarnıñ cezasını Alla bersin! Yatqan yerleri ceennem çuqurı olsun!’ — deyim ve közyaşlarımni tutıp olamayım.

LUĞAT:

ceennem çuqurı — *пекло*
 eyecannen — *з хвилюванням*
 semetdeş — *земляк*
 siñip ketmek — *злитися*
 tabi olmamaq — *не підкорятися*

taqattan kesilmek — *знесилити*
 yertole — *нозріб*
 yürek düküldisi — *биття серця*
 yüzüqoyun — *лицем донизу*

Sual ve vazifeler:

1. Baş qaraman uçaq penceresinden nelerni kördi? Uçaq tuvğan toprağına qoñanda, baş qaraman nasıl duyğular is ete edi? Uçaqtan yerge engen soñ, o ne yaptı? İnsanlar ne içün ağladılar? Beyaz saqallı ihtiyar bir kişi ne yaptı? Baş qaraman

semetdeşlerini közetip, kimlerini aňdı? Olarnıň adından o ne dedi? Siz 'Tutıp alnğan Vatan' romanından parçanı oquđıñız. Fikriñizce, müellif ne içün bu eserge şöyle ad berdi?

2. İnsan içün Vatan nedir? Talebelerniň fikirlerinen razısıñızmy?

a) Vatan degeni bizim Qırımnyň özen, deňiz, tarla, ormanlarıdır. Bu, mında yaşağan halqımdır. Bu, halqımnıň medeniyeti, o saqlap qalğan urf-adetleri ve ananeleridir. Vatan — halqım körgen çöqasırlıq tarihıdır.

b) Vatan — sen özüñni raat duyğan yerdir. Göñül daima Vatanğa intıla. Vatandan uzaqta olsañ, sevimli ve doğmuş yerleriñni sağınasıñ. Adette, Vatan — adamnyň doğğan ve büyüyen diyarıdır.

v) Menim içün Vatan — men yaşağan, tuvğanlarım yanımda bulunğan bir yerdir. Vatan degeni sevimli evimdir.

3. Vatan aqqında yazıcılarımıznyň fikirlerini oquñız, ezberleñiz.

'Tuvğan Vatanım, aziz Qırımım! Yüregimde taşırñ, toprağıñ tenime quvet, yüregime işanç, özüme imdat bere. Sen içün bütün qalğan ömürimni bermege, canımny qurban etmege er saat, er daqqa azırım!'

Zakir Qurtnezir

'Qırım — benim Vatanım, seniñ Vatanıñ, bizim Vatanımızdır! Vatannı sevmek — öz ana tilini, edebiyatny, medeniyetny, dinny, tuvğan topraqny, ana-babany, yaqınlarını, insan degen insannı sevmek demektir.'

Seyran Suleyman

4. **Ev vazifesi:** Tair Halilovnyň 'Tutıp alnğan Vatan' romanından parçanı oquñız, ikâye etiñiz.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Vatanım

Refat Çaylaq

Qapımız ögüne lâleler saçtım.

Sudaq yalısy allandı, küldi.

Pencere-qapımnı quvançnen açtım,

Güya, qaytadan dünyağa keldim.

Melevşe, lâleler ne güzel qoquy!
 Köklerde gür olup turnalar uça.
 Yalıda dalğalar efsane toquy,
 Qaradağ deñizge quçağın aç.

Ögümde bağ-bağça, artımda — dağlar,
 Töpemde — mavi kök, yanımda — deñiz.
 Olarğa qavuşqan quvançtan ağlar,
 Çağiram: — Yurtdaşlar, Qırımğa keliñiz!

Ey, güzel Vatan — canımsıñ, qanımsıñ!
 Sen içün çıqtım men aziz küreşke.
 Sen benim muqaddes aqqımsıñ,
 Seniñle yeterim ayğa, küneşke.

LUĞAT:

allanmaq — червоніти
 aziz küreş — священна
 боротьба
 muqaddes aqqım — моя
 свята істина

qavuşmaq — з'єднатися
 quçaq açmaq — розкрити
 обійми
 yurtdaş = vatandaş —
 співвітчизник

SARF

Tilniň türlü (fonetika, leksika, frazeologiya) seviyesinde üslubiy vastalar

Tilni türlü seviyelerde, yani yazma ve ağızaviy nutuqta, qonuşuv ve edebiy tilde, onıň ayrı **üslüplerinde** qullanuvnı üslubiyet ögrenе. O, yazıcılarınıň, çeşit janrlarınıň hususiyetlerini de ögrenе. Amma ahır-soňu şu farqlılıqlar, tilniň deňişmeleri olıp, tamam onıň türlü seviyelerinde pekitilip qala.

İşte, **fonetikada** bu, sözlerniň hususiy telâffuzında sezile: *baracağım — baracam, gece — yece, tışarı — çarı* ve dig.

Leksikada bu, birinciden, antonimler, sinonimler, şivelerniň qullanılıvidir: *sarf — grammatika, ustalıq — mearet, termin — istila; alt — ast; art — ög / ald*. Böyle çift ve sıralarda sözlerni özara ayırmaq mümkün, **meselâ**:

yürek — qalp — gönül — dil: birinci söz — bitaraf.

Qalğanlarınıň qullanılıvı sınırlanğanı içün, nutuqta, yazma ve ağızaviy şekilde ve elbet üslubinde açiq-aydın körünir. Çünki olarnıň esas vazifesi — **doğruluqtır**. Daa bir misal ketireyik: *qıçırmaq — bağırmaq — ayqırmaq — fiğan qoparmaq — ökürmek: qıçırmaq* sözü — bitaraftır. Qalğanları edebiy til (şivede) ya da yazma nutuqta qullanılğanınen sınırlana.

Frazeologiya da üslup ceetinden bay ve zengindir, çünki *qıymet kesüvde* renklerniň emiyeti, umumen turğun ibareleriniň hususiyeti müimdir, **teň.:** *evsiz-barqsız qalmaq — başını soqmağa yeri qalmamaq; aytması qolay — şaqamı o saña — şaqa şeymi o saña — şaqa şey degil* ve dig.

1-iş. Sözlerni doğru telâffuz etiňiz, transkripsiyasını yazıñız. 5–6 söz ile cümle tiziñiz.

Nümüne: [d^(c)ıq̣a'tnən], [koru'ml'ı'], [mər(x)ametsı'z], [muwafaqıje't] ve il.

Ayıp, aqiqaten, alev, ana-baba, astlı-üstlü, aferin, atta, acayip, aenkli, barmı-yoqmı, bahıtlı, belki, bilmek, bitmek, birlik, daqıqa, dayı, gemi, daima, degil, dertli, diqqatnen, yengil, yetiştirmek,

ziyadesinen, ilmiy-bediiy, imtian, inglizce, iñilti, kemirmek, kerçekten, körümlü, küleryüzli, qalaylı, qoltuq, qılçıq, merametsiz, muvafaqiyet, öksüz, ösmür, paalı, peşkir, pıtaq, rastkelüv, sap-sarı, seslenüv, sozulmaq, subet, fide, esir, yuqu.

2-iş. Berilgen sözlerge manadaş sözlerni tapıp, sıra tiziñiz. Has-hu-siyetlerini tayin etiñiz. Sıradan bitaraf sözü ile cümle tiziñiz.

Güzel, serbest, aferin, temiz, ayat, baba-dede, bağ, soramaq, sofra.

3-iş. Söz çoqmanalı olsa, oniñ er bir manasına antonim çiftini tiziñiz. 4–5-inen cümle tiziñiz.

Tutmaq, kiymek, şişman, tiri, sabır, borc, sağlam.

4-iş. İbarelerni tercimesine köre biri-birinen keliştiriñiz. Berilgen renkine diqqat etip, farqlarına yetiñiz. Çift sözlerniñ birinen cümle tiziñiz.

Відчайдушно, на всю (на повну) катушку, на все добре, на віки, на всі заставки, на Миколи й ніколи, на всі чотири сторони (боки)/під чотири вітри, похилий вік/похилі літа, правду говори вчасно й невчасно.

Malūmat içün: dünya turğance (*laq., aǵzaviy şekli*), qarlıq yaşı (*bitaraf*), oğurlı yollar olsun (*resmiy*), dört tarafıñ — Qıbla, qayda ketseñ, (anda) ket (*laq., yazma şekli*); ne olsa olsun (*laq., aǵzaviy şekli*), keregi kibi (*resmiy*); boğazını yırtacaq kibi (qıçırmaq) (*laq., aǵzaviy*); Alla bile ne vaqıt (*laq., yazma şekli*); doğrusını ayt (*laq., aǵzaviy şekli*), canıñ istegen tarafqa (*laq., aǵzaviy şekli*); yahşı etip (*laq., aǵzaviy şekli*), artına-ögüne baqmayıp (*laq., yazma şekli*); ahır zamanğace (*laq., yazma şekli*); saǵlıqnen barıñız (*laq.*); bar quvetnen (*resmiy*); qarlıq çaǵı (*ilmiy, istila*), canıñ doğru çıqsın (*laq., yazma şekli*), kim bile ne vaqıt ().

5-iş. Berilgen addaş sözlerniñ manalarını luğat yardımınen tayin etiñiz. Er bir manasına birikmede misal ketiriñiz. Manalarınñ çeşitini belgileñiz. Üslüp ceetten farklı olğanlarınñ renkini qayd etiñiz.

Baqmaq, barmaq, yapmaq, çalmaq, qurmaq.

6-iş. Parçanı oquñız. Şu metinde (yani *kontekstual*) manadaş sözler, em de qarama-qarşı manalı sayılğan sözlerni tapıñız. Olar asıl manadaş ve qarama-qarşı manalı sözlerden ne farq ete?

O qarsanbalı devirde, ölüm, açlıq, faqırlıq üküüm sürgen yabaniy ölkelerde adamlarnıñ biri-birine olğan munasebetleri bam-başqaca edi. Qırımlı qırımlını körgende — doğmuş doğmuşını rastketirgenday quvana edi.

Adamlar sıq-sıq qatnaşa, biri-birinden al-hatir soramaq adet tūsüne kirgen edi. Biz, yaş gençler, yarı gece avğan soñ yuqlap qala edik. Amma esli-başlılar, tañ horazları seslengenge qadar biri-birinen dertleşip çıqa ediler ...

Qadır Veli

• *Metinniñ esas fikrini şekillendiriñiz. Siz onen razısıñız-mı? Sizce, bugünki künde o, milletimizge nümüne yoqsa ibretmi?*

7-iş. Metinni oquñız. Cümlelerde (*kontekstual*) manadaş sözlerni tapıñız.

Eki kün şeker çükündür çapaladıq, soñ işke yarağan adamlarnı türlü yerlerge darqattılar. Bir ay keçer-keçmez, halqımız birley-birley biri-biriniñ artından avağa, suvğa, ağır işlerge dayalmay, ölmege başladı.

Biz aşamağa aş tapalmağan künlerimizde, bizni zorbalıqnen çalıştırtqan başlıqlar er afta bir qoy soydırıp, keyflene ediler.

Sağ qalğanlar ğurbetlikte bütün qıynlıqlarğa dayanıp, 45–50 yıl degende, aziz Vatanımızğa qavuştıq. Allahqa biñ kere şükürler olsun!

‘Qırım’ gazetiniñ saifelerinden

• *Metin esasında milletimizniñ qaramanlığı aqqında bir qaç cümlede söz yürütiñiz.*

35-inci afta

Doğğan yerim Yunus Qandım

Yer yüzünde bar bir cennet —
Yem-yeşil ada.
Biñlernen yıl olıp millet
Men doğdım mında.
Öz yurtumnu pek severim,
Sevgi Alladan.
Tatarlığım — doğğan yerim,
Menim tamrımda.

Ayder Yağya, 'Alupka', 2016 s.

Geraylarnıñ nefesleri
 Qırım yelinde.
 Kedaydarnıñ türküleri
 Yürek telinde.
 Öz yurtumrı pek severim,
 Sevgim Alladan.
 Tatarlıgım — doğğan yerim
 Menim tamrımda.

Ah, Vatanım, taqdirime
 Sağ ol aytarım.
 Men ketsem de
 Ahretime, saña qaytarım.
 Öz yurtumrı pek severim,
 Sevgim Alladan.
 Tatarlıgım — doğğan yerim,
 Menim tamrımda.

LUĞAT:

ahret — *потоўбічний світ*
 cennet — *рай*

tamrımda — *у моїй крові*
 taqdir — *доля*

Sual ve vazifeler:

- Şair Qırımrı nenen teñeştire? Qırım aqiqaten yeşil adamı? Şair ne içün Geraylarnıñ nefeslerini hatırlay? Şair taqdirine ne içün minnetdar? Şiirde angi satırlar tekrarlına? Şairniñ Vatanına sevgisini qaysı satırlar tasdiqlay? İnsanlar tuvğan yerlerini ne içün seveler? Vatan siz içün nedir?
- Şiirden 'doğğan yerim' ibareni aňlatqan bütün sözlerni tapıñız. Cümleleri devam etiñiz.
Doğğan yerim — cennet, yem-yeşil ada, yurtum, ...
- Atalar sözünü oquñız. Onı nasıl aňlaysıñız?
Anasını coyğan — yedi yıl ağlar. Vatanını coyğan — ebediy ağlar.
- Meşur insanlarnıñ Qırım ve qırımtatarlar aqqında aytqanlarını oquñız, aqlıñızda qaldırıñız.
'Eger Qırım olmasa, biz içün ömürniñ manası da olmaz edi.'

Cıñgız Dağcı

'Qırım mende öyle teessuratlar qaldırdı ki, bu yerde men tüşte kibi yurdım'.

Mihaylo Kotsübınskiy

'Qırımı ve öz halqıñızni seviñiz. Qırımtatar halqıñ evlâtları olğanıñızni unutmañız, bunıñnen ğururlanıñız, biz büyük tarihı olğan bir halqmız'.

Ayşe Seytmuratova

5. **Ev vazifesi:** Yunus Qandımñıñ 'Doğğan yerim' şiirini ifadeli oquñız, ezberleñiz.

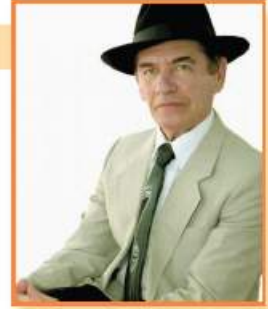
MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Dağlarda

Fevzi Aliyev

Yır

Dağlarğa bardım,
Bol nefes aldım.
Qaya-taşnı, deñiz, bağı
Göñlümnen sardım.
Onıñ avası!
Onıñ sefası!
Eger menden sorasañız,
Diñleñ avasın.

Bağlama:

Bu dağlar güzel,
Bu bağlar güzel,
Bu diyar güzeldir.
Bu deñiz güzel,
Bu qırlar güzel,
Ür Vatan bizimdir!

Dağlarğa bardım,
Daa bararım.
Dostlarımnen şeñ-şeramet
Oynar-yırlarım.
Onıñ avası!
Onıñ sefası!
Eger menden sorasañız,
Diñleñ avasın.

Bağlama

SARF

Tekrarlav ve ümümiyleştirüv

1-iş. Oquňız.

Vazifeler:

1-çi şekil için: **1-ci abzatstaki mürekkep cümleli talil etiňiz, bütün abzatstaki toqtav işaretleriniň qoyuluvını aňlatıňız. 2-ci abzatsta soydaş azalarını tapıp, olarnıň çeşitini tayin etiňiz.**

2-ci şekil için: **3-ci abzatstaki mürekkep cümleli talil etiňiz. 4-ci abzatsta qoyulğan toqtav işaretlerini aňlatıňız. Soňki abzatsta soydaş azalarını tapıňız.**

Bağçasaray

Bağçasaray — qadimiy bir şeer. Onıň temelini Meňli Geray I qoyğan. Bağçasaraynıň qalbi — Hansaray. Onıň quruluşı Sahib Geray tarafından başlana. Saray etrafında bağçalar bar edi, şunıň için oňa böyle ad berildi. Saray — Cürüksuvnıň sağ tarafında, şeer ise — sol tarafında yerleşken edi.

XV asırnıň ortalarından 1783 senesine qadar Bağçasaray Qırım Hanlığının paytahtı edi. Mında camiler, zadekânlarnıň durbeleri, bey ve mirzalarynıň evleri qurula edi.

Bir qaç asır devamında Bağçasarayda müim siyasiy meseleler çezile edi, mında çeşit memleketlerden elçiler kele edi.

O eski zamanlardan Bağçasarayda bayağı tarihiy ve mimariy hatırlamalar qaldı. Milliy medeniy asabalığımıznıň temsili — Zıncırlı medrese. Onıň etrafında qırımtatarlarnıň ulu oçası — İsmail Gasprinskiy defn etilgen edi.

1944 senesi mayısın 18 sürgünligine qadar, Qarasuvbazar ve Aluşta kibi, şeerde qırımtatar ealisi üstünlikni ala edi.

Zemaneviy Bağçasarayda evlerniň dörtte bir qısmı, sürgünlikten qaytqan qırımtatarlar tarafından qurulğan.

Bağçasarayda evel-ezelden esnafçılıq keň darqalğan edi. Demirci, çölmekçi, quyumcı, toqumacı, tikici, ayaqqapçı, terici,

silâcı ve digərler öz ustalığının belli edilər. Şunun üçün mında bir çox hatıralıq almaq mümkün.

N. F. Yakubov 'Bağçasaray soqağı' 2006 s.

2-iş. Cümlede rastkelgen mürekkep ayırılmalarnıñ çeşitni tayin etiñiz.

1. Cevair, Ayşe aytqan yerge barğanda, ortalıq qaranlıqlaşıp başlağan edi. (Ü. Edemova) 2. Naciye ananın tabiatını yahşı bilgeninden, israrlıq köstermedi. (İ. Paşi) 3. Qaledeki ingliz garnizonı kelip bizge ucum etkence evlerimiz yanıp biter. ('Cesür yürek') 4. Kelgeninen, yer saylap oturmada, Aqmeçet bölge-sindeki Kirovskoye qasabasına yerleşti. (İ. Abduraman) 5. Baba bosağadan atlar-atlamaz, Server oña öz meramını aňlatmağa başladı... Baba cevap bermezden evel oğlunıñ közlerine tikilip baqtı. (İ. Paşi) 6. O balanın oquğanını diñlegende sevinip gururlanğanımıznı ayıp aňlatmaq mümkün degil, onı öziñ körmek, öziñ diñlemek kerekseñ. Bundan soñ o bala aqşamlıq aşını aşı-ğanınen içeri odağa kirip yatsı namazını da qıldı. (R. Fazıl)

3-iş. Şiirni oquñız.

Babamdan ögüt

Lenur Vacip

Yanıma otur, oğlum,
Bir şey aytayım.
Diňle, çünki bu sözüm
Kerçekten müim!

Er insan — bu bir dünya,
Kimse teň degil:
Bir-birisinden başqa
Aql ve tasil.

Er kesniň istidadı
Özüne tek has,
Elinden kelgen işi
Oňa bir esas:

Eger bahçivan olsaň —
Gül tolsun bağçaň!
Eger de imam olsaň —
Oqu bir ezan.

Cesür bir asker olsaň —
Qurtar yurtuňı,

Eger de şair doğsaň —
Yaz şiiirlerni!

Canıñda (b)olğan niyet
Kerçek olsun dep,
Vataniň sanki cennet
Gül tolsun istep,

Qoluñdan kelgen işni
Devamlı becer,
Cenk etkence, yahşısı
Yarat bir eser.

Fikirleriň — qurşunlar,
Qalemiň — silâ,
Sözleriň tüfek qadar
Nişanğa ura!

Çoq tüşünmege yeter,
Qalem alıp yaz!
Atta eki biň asker
Bir şair olmaz!

2022 s.

- Ögüt sözüne manadaş sözüni tapıňız.
- Fiillerniň terkiibini, zaman ve meyllerini talil etiňiz.
- Tertibi ters olğan cümlelerni tapıňız, maqsadını aňlatıňız.

(Soňlarına angi sözler çıxarıla? Nege?)

- Şiirde aňılğan zenaatniň qiymeti nede olğanını satırlar yaramından tasdiqlaňız.
- İleride angi zenaat saibi olmaq istegeniňizni ve neticede ne yapacaňızni aytıňız.

4-iş. Metinni oquñız. Toqtav işaretleriniñ qoyuluvını añlatıñız. Buña hitap, kiriş sözler, soydaş azaları ve dialoglardaki punktuatsiyanı hatırlañız.

— Soñ Horaz Üriyege bardım. Üriye de Asiyeden artta qal-may! Başımni-miyimni sasıttı! Öyle bir öşekçi insan dünyada ola da. O da benim qomşum oldı. At körse — oqsay, suv körse — suvsay. Anavı Memetniñ oğlu Yaltağa barıp, bir talay şey ketirdi, oña ise bir bahşışçıq bile ketirmegen eken. Üriye de şimdi: ‘Men onı balalıqtan bilem, bağçamdan armut aşğanını unutqandır’, — dep mırılday-zırılday, işte. — Qusursız insan olmaz da, canım. Amma yahşılıqnı etseñ, onı unutmaq kerekseñ. Akis alda bu işiñniñ sevabı da sayılmaz. — Mına-mına, doğru aytasıñ, Ümiye. Men, misal içün, bütün öz eyi areketlerimni bir-den unutam. Yıl evelsi Safiyeniñ qızına öz bağçamdan bir bağ yüzüm çıkarıp berdim. Safiye maña ‘sağ oluñız!’ aytımı? Ebet, soñ artımdan çapıp, daa bir kere ayttı! Bekle! Bir qarpız ketirse edi, iç olmağanda. Men ise, meramet parçası, bularnı iç aqlımda tutmayım! — Tutmağanıñni körem, — öz-özüne ayıp külüm-siredi Ümiye. — Buyur qavege, sıcaq-sıcaq fultunıñ damını da baq! — Sağ ol, Ümiyeçigim! Fultu pişirgeniñni bilse edim, saña ceviz de ketirir edim. Yazıq ki, bilmedim. Qoqusını bile duymadım. Ne de lezetli. Elleriñ dert körmesin. Aşqa pek ustasıñ, afe-rin. Anavı qıtmırlar kibi degilsin.

Ayşe Akiyevadan

• *Metinniñ mündericesinde müellif qaramanğa angi tabiat çizgilerini aşılaycaq ola? Ya neticede ne olıp çıqa? Ne içün ya?*

Qırımtatar elifbesi

Elifbeniñ ariflerinen tanış oluñız. Olarnı doğru aytıñız.
(Buña sizge astlarında berilgen transkripsiya belgileri yardım eter.)

A a	B b	C c	Ç ç	D d	E e	F f
[a]	[be]	[dʒɛ]	[tʃ]	[de]	[ɛ]	[fe]
G g	Ğ ğ	H h	I ı	İ i	J j	K k
[gɛ]	[ɣw]	[he]	[w]	[i]	[ʒe]	[ke]
L l	M m	N n	Ñ ñ	O o	Ö ö	P p
[le]	[me]	[ne]	[ɲe]	[o]	[ø]	[pe]
Q q	R r	S s	Ş ş	T t	U u	Ü ü
[q]	[re]	[se]	[ʃe]	[te]	[u]	[y]
V v	Y y	Z z				
[v]	[je]	[ze]				

Ariflerniñ yazı şekli

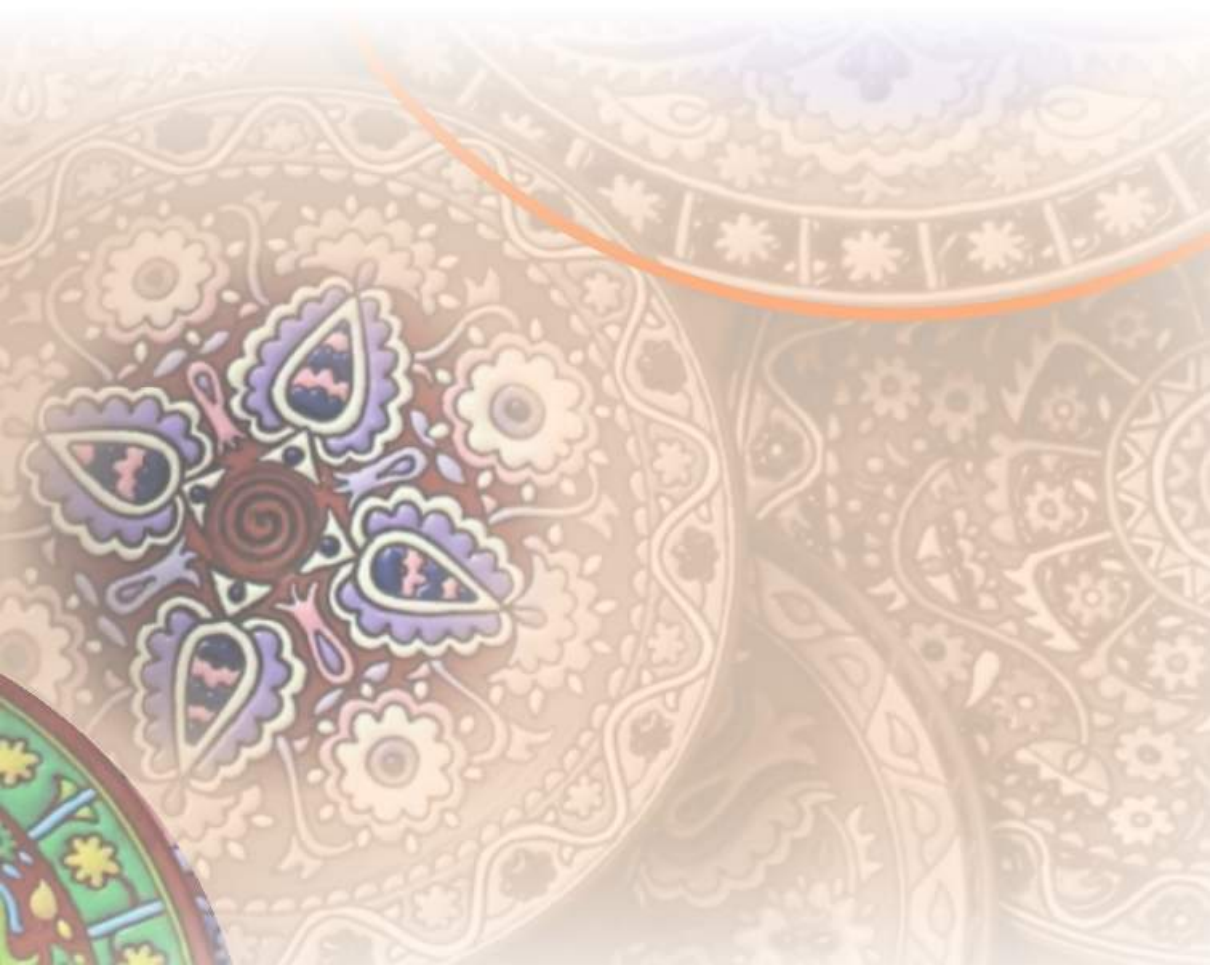
<i>A a</i>	<i>B b</i>	<i>C c</i>	<i>Ç ç</i>	<i>D d</i>	<i>E e</i>
<i>F f</i>	<i>G g</i>	<i>Ğ ğ</i>	<i>H h</i>	<i>I ı</i>	<i>İ i</i>
<i>J j</i>	<i>K k</i>	<i>L l</i>	<i>M m</i>	<i>N n</i>	<i>Ñ ñ</i>
<i>O o</i>	<i>Ö ö</i>	<i>P p</i>	<i>Q q</i>	<i>R r</i>	
<i>S s</i>	<i>Ş ş</i>	<i>T t</i>	<i>U u</i>	<i>Ü ü</i>	
<i>V v</i>	<i>Y y</i>	<i>Z z</i>			

MÜNDERİCE

17-nci afa	4
18-inci afa	15
19-uncu afa	24
20-nci afa	31
21-inci afa	39
22-nci afa	49
23-üncü afa	53
24-üncü afa	59
25-inci afa	67

26-ncı afa	72
27-ncı afa	80
28-inci afa	86
29-ıncı afa	93
30-ıncı afa	100
31-inci afa	112
32-ncı afa	119
33-üncı afa	128
34-üncı afa	135
35-inci afa	142

Навчальне видання

**МАМУТОВА Майре Рефатівна,
СЕЇТ-ДЖЕЛІЛЬ Абібулла Шевкійович**

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА МОВА ТА ЛІТЕРАТУРА

**Підручник інтегрованого курсу для 6 класу
закладів загальної середньої освіти
(у 2-х частинах)**

Частина 2

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

*Художники Дмитро Костенюк, Вікторія Дунаєва
Редактор Ібрагім Чегертма
Оформлення та верстка Анни Андреєвої*

Формат 70×100/16. Ум. друк. арк. 12,31. Обл.-вид. арк. 8,0.
Тираж 300 прим. Зам. №1681.

Видавець і виготовлювач МПП «Букрек»,
вул. Радіщева, 10, м. Чернівці, 58000.
Тел.: (0372) 55-29-43, +380(66)4008705. E-mail: info@bukrek.net.
Сайт: www.bukrek.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.